

חיפה

ביטאון העמותה לתולדות חיפה

דצמבר 2023

גיליון 21

עורך: ניר זינגר

המערכת: ד"ר ירון ג'אן, פרופ' תמיר גורן, יגאל גרייבר, אלי רומן, יעקב שורר, ד"ר נצה שלף

עריכת לשון: שיר רוזנבלום

עיצוב והדפסה: מילניום איילון בע"מ

עיצוב הלוגו: אסתר לדין ז"ל

כתובת לפניות, לתגובות ולשליחת מאמרים:
editor@haifa.org.il

אין המערכת אחראית על כתבי היד המגיעים אליה. המאמרים המתפרסמים על כל חלקיהם הם באחריות מחבריהם. ציטוטים מובאים כלשונם אלא אם צוין אחרת. המקורות שעליהם נסמכים המחקרים מצויים בידי המערכת ובידי המחברים. חרף המאמץ לאתר את הזכויות על החומר שצורף ממקורות חיצוניים, לעתים חסר לנו מידע. נודה לסיוע בהשלמת החסר ובמתן קרדיט מתאים. אם יובאו לידיעתנו השמטות או טעויות, נפעל לתקן בגיליונות הבאים. © כל הזכויות שמורות לעמותה לתולדות חיפה

העמותה לתולדות חיפה
מייסודה של ד"ר אביבה ברנע ז"ל

דרך אלנבי 60, חיפה, 3566407
office@haifa.org.il | 04-851-2855
הצטרפו לעמותה: www.haifa.org.il

בכיתה ד' בבית הספר אחוזה (זכרון יוסף) ישבתי בשיעור מולדת ועיינתי בהתרגשות בחוברת "חיפה עירנו" שזה עתה קיבלתי. האם היה זה ניצוץ ההתאהבות בעירי חיפה? כאן גדלתי, למדתי ועבדתי, ועשרות שנים לאחר אותו שיעור מולדת קיבלתי כפיקדון יקר ערך את מלאכת העריכה של הביטאון "חיפה". אני שמח להגיש את גיליון 21, וזמין לקבל רעיונות לשיפור והצעות לפרסום מאמרים.

הגיליון כולל מאמרים מעניינים שמלמדים על תולדותיה המגוונים של העיר חיפה: **תמיר גורן** טווה את הסיפור הדרמטי שמאחורי מינויו של שבתי לוי לראש עיריית חיפה - כוח ופוליטיקה בראשית שנות הארבעים של המאה העשרים. **יאיר ספרן** מוליך אותנו מהאידיאולוגיה אל הפוליטיקה ומספר על אחד במאי: מראשית החגיגות בחיפה בתחילת המאה העשרים ועד דעיכתן בתקופת מלחמת העולם השנייה. גם בתקופה המעיקה והקשה שבה הגיליון רואה אור, מזכיר לנו **פלט בר סתו** שהחיים בחיפה מבוססים על ערכי כבוד הדדי במרחב המשותף, ומאיר נרטיב פלורליסטי על מסורות ופולחנים דתיים שהתקיימו במערת אליהו, באמצעות עדויות מהמאה ה-17 עד המאה ה-19. שלושה מאמרים עוסקים באישים ומלמדים על פרקים בתולדות חיפה דרך תיקי ארכיונים, יומנים ועדויות. **צבי בן ישי** מספר על תוצאות החברות שנרקמה בין הנציב הבריטי וקופ ובין אריך מנדלסון (שכיום לבטח היו מובילות לוועדת חקירה ולסיקור תקשורת נרחב), מתוך תיקי ארכיון רמב"ם. **ישראל בן דור** סיכם את הפרק החיפאי בתולדות חייו הענפים של סבו, ומתוך העדויות המשפחתיות בשילוב מחקר היסטורי מביא את סיפוריהן של משפחות חיפאיות רבות. **יעקב מרקוביצקי** בוחן באמצעות דוחות מודיעין מתיקי הארכיון הציפני סיפור לא נודע על פועלו הביטחוני-מודיעיני של צבי וולף, איש חיפה ופעיל התיישבות מרכזי בתולדות הציונות. חותם את הגיליון מאמר ייחודי מתחום הארכיאולוגיה הימית - **אהוד גלילי** מתאר היסטוריה בין-לאומית שמשקפת מתגלית בקרקעית הים באמצעות מחקר המפורסם לראשונה. **עליזה שנהר** סוקרת שלושה ספרים חדשים הקשורים בחיפה ובאנשיה.

תודה מקרב לב לד"ר **נצה שלף**, שבמשך עשור ערכה את הביטאון בכישרון ובמסירות. תמיכתה מהרגע הראשון והיענותה לבקשותיי בפתיחות ובישירות, סייעו לי להבין את תפקידי ולהיכנס אליו. תודה לפרופ' **עליזה שנהר** על האמון בי ועל הסיוע בכל עניין. תודה ל**אלי רומן** על נכונותו להקדיש מזמנו ולייעץ בתבונה, ועל תרומת הציור לשער האחורי. תודה לחברי המערכת שטרחו על ניתוח המאמרים תוך בחינת המסגרת ההיסטורית, ולכותבי המאמרים ששיתפו פעולה עם הערות העריכה ועם בקשות המערכת. לבסוף, תודה וברכה ל**שיר רוזנבלום מן** על עריכת לשון מושכלת ונבונה ועל עצותיה הטובות עד לרגע פעולתו של מכבש הדפוס.

קריאה מעניינת ומהנה, וימים שקטים. **ניר זינגר**

תוכן הגיליון

3	המאבק על ראשות עיריית חיפה (חלק ראשון) <i>תמיר גורן</i>
10	סקירת ספר חדש: הצגה יומית
11	חגיגות אחד במאי <i>יאיר ספרן</i>
17	רב־גוניות דתית ותרבותית במערת אליהו הנביא <i>פלט בר סתו</i>
21	צבי וולף - בין התיישבות למודיעין בימי המרד הערבי <i>יעקב מרקוביצקי</i>
25	מה בין יוהאן סבסטיאן באך ובין בית החולים הממשלתי בחיפה? <i>צבי בן־ישי</i>
28	סקירת ספר חדש: אף אחד לא עוזב את פאלו אלטו
29	בין ערבית לעברית ובין ערבים ליהודים: שלום אלדאודי - מורה, מתרגם וסופר <i>ישראל בן דור</i>
34	סקירת ספר חדש: ילד אחד מההר
35	"ספינת הרעפים" מחיפה <i>אהוד גלילי</i>

קול קורא לפרסום מאמרים

מערכת הביטאון מזמינה חוקרות וחוקרים, תלמידות ותלמידי מחקר מתחומי מדעי החברה והרוח להציע מאמרים, סקירות ורשימות מבוססות מחקר. היקף רצוי של מאמר: 1,000-2,000 מילים. אין המערכת מתחייבת לפרסם את כל כתבי היד שנשלחים אליה. הביטאון מופיע אחת לשנה ומשמש במה מחקרית וציבורית במטרה להעמיק ולהרחיב את הידע, הדיון והשיח ההיסטורי והתרבותי על סיפורה של העיר חיפה וסביבותיה בעבר. בין השאר, מתעד הביטאון מקורות ראשוניים, סקירות על תהליכים היסטוריים, חברתיים ועירוניים שאפיינו את העיר, לצד הצגת מפעלים של דמויות מפתח הקשורים בתולדות העיר.

תמונת השער, באדיבות פלט בר סתו:

The Grotto known as "The School of the Prophets" by Harry Fenn (1883). ראו עמוד 19.

המאבק על ראשות עיריית חיפה

חלק ראשון: 1940-1945

ב־1940, לראשונה בהיסטוריה של חיפה, מונה יהודי לתפקיד ראש העירייה, וחיפה הייתה לעיר המעורבת השנייה בארץ (לאחר טבריה) שבראשה עומד יהודי. הסלמת הסכסוך היהודי-ערבי לקראת סוף תקופת המנדט השפיעה במישרין על החשיבות שייחסו היהודים והערבים לתפקיד ראש העירייה, שהיה עמדת כוח שאין לוותר עליה. המתיחות בין הצדדים גברה בשל כוונת השלטונות לקיים בחירות מוניציפליות ב־1945. לנוכח נסיבות התקופה ומצבו של היישוב היהודי בחיפה, הצד היהודי לא יכול היה להרשות לעצמו לאבד את ראשות העירייה. בעוד שהערבים דרשו להחזיר לעצמם את המשרה, היהודים רצו למנוע כל ניסיון להפקיע אותה מהם. המאמר עוקב אחר השיקולים שהנחו את המנהיגות היהודית והערבית בקביעת עמדתן כלפי ראשות עיריית חיפה, ושופך אור על המאבק שהתפתח ביניהן בסוגיה זו. הוא מתמקד בהתהוות המאבק במחצית הראשונה של שנות הארבעים, ובוחן את התפתחותו עד להכרזת הבחירות בחיפה ב־1945.

חברי מועצת העירייה הערבים ושאלת ראשות העירייה

מאז הקמת עיריית חיפה בשלהי התקופה העות'מאנית כיהנו בתפקיד ראש העירייה ערבים, ומועצת העיר כללה נציגים ערבים בלבד. במהלך תקופת המנדט השתנה הרכבה כדלקמן: בשנים 1920-1927 היו בה שישה ערבים ושני יהודים; בין 1927 ל־1934 היא כללה שמונה ערבים ושני יהודים, ובשנים 1934-1936 היו בה שמונה ערבים וארבעה יהודים. אחרי פרוץ מאורעות 1936 מונתה לניהול העיר ועדה ממונה שכללה שלושה ערבים, ארבעה יהודים ושלושה פקידים בריטים, ובהרכב זה היא פעלה עד 1940. בינואר 1940 מת חסן שוכרי, ראש העירייה, ששימש בתפקיד ברציפות מאז 1927. שבתי לוי, סגנו מאז 1934 וחבר מועצת העיר מ־1918, נכנס למלא את מקומו. באפריל 1940 הוא מונה באופן רשמי על ידי הנציב העליון לתפקיד ראש העירייה הזמני, והיה ליהודי הראשון בתפקיד זה בחיפה. שני ערבים, מוסלמי ונוצרי, מונו לסגניו: טאהר קרמאן ושחאדה שלח, שניהם חברי מועצת העירייה מ־1934. מינויים אלה נועדו לתת ביטוי למשקלם של המוסלמים והנוצרים בעיר, ואולי אף להפיס את דעתם של הערבים לאחר מינוי יהודי לתפקיד ראש העירייה. מועצת העירייה כללה מעתה שישה ערבים וארבעה יהודים, ופעלה בהרכב זה עד לסוף תקופת המנדט.

דיוקנו של חסן שוכרי (1876-1940)
[ויקיפדיה]

שבתי לוי (1876-1956), 1950
[צלם: פריץ כהן. מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית, מחלקת צילומים, אוזרר מוויקיפדיה]

במאי 1940 התכנסה מועצת העירייה לשיבתה הראשונה לאחר מינויו של לוי. ג'יימס פולוק (Pollock), מושל המחוז, בירך אותה והבהיר בנאומו כי היא מונתה לתקופת מעבר בלבד, וכי הממשלה מתכוונת לקיים בחירות כשהתנאים יאפשרו זאת. טאהר קרמאן, שנאם מתוקף תפקידו כסגן, הביע את ידידותו ואת הערכתו לראש העירייה, ואמר כי הוא מקווה שהמועצה תועיל לעיר כולה. הוא מחה על אי־השמירה על זכויות המוסלמים מעצם המינוי של יהודי לתפקיד ראש העירייה, ועל כך שבמועצה אין שמונה חברים ערבים כפי שהיה בעבר, והביע תקווה כי זה מצב זמני בלבד.

כל עוד היה ראש עיריית חיפה ערבי, ציפתה האוכלוסייה הערבית שהוא יקדם מדיניות שתועיל לה. חברי המועצה הערבים נתפסו כשליחי ציבור, שתפקידם לגבות את ראש העירייה ולהשפיע עליו לקדם את האינטרסים הערביים. אלא שמתחילת שנות הארבעים השתנה המצב בהשוואה לעשור הקודם, והשינוי השפיע על מעמדם של הנציגים הערבים במועצת העירייה. מספר גורמים תרמו לכך:

א. הנציגים הערבים הוכפפו למרותו של ראש עיר יהודי, והדבר העמיד אותם במרכז תשומת הלב של הרחוב הערבי ומנהיגיו. קרנם עלתה, אך ציפו מהם לדאוג לצרכיה של האוכלוסייה הערבית.

ב. העירייה נחשפה להשפעה פוליטית גוברת והולכת על רקע הנסיבות המדיניות.
ג. ההתפתחות במרחב ההתיישבות היהודית הרחיבה את הפער בהישגים ובאיכות החיים שלה לעומת תושבי השכונות הערביות.

נסיבות אלה העמידו את הנציגים הערבים בפני מציאות חדשה, שבה נאלצו להתמודד עם ביקורת כלפיהם ועם מחאה על יחסה המפלה של העירייה כלפי האוכלוסייה הערבית. התנאים הללו העיבו על תפקודם של חברי המועצה הערבים: מחד גיסא ציפו מהם להיות קשובים יותר לרחשי הציבור הערבי והנהגתו, אך מאידך גיסא יכולתם לחזק את מעמדם, לבטא את אישיותם, להביא הישגים ולמלא את הנדרש מהם, הייתה תלויה במידה רבה באופן שבו יצרו את האינטראקציה עם היהודים. הם נדרשו להפגין הזדהות עם קו הפעולה של המנהיגות הערבית, שהם עצמם היו חלק ממנה, אך מצד מועצת העירייה ציפו מהם לבצע את תפקידם תוך שיתוף פעולה עם החברים היהודים ובפרט עם ראש העירייה. מציאות בלתי נוחה זו חשפה אותם לביקורת של גופים ערביים שונים שלא ראו באור חיובי את עבודתם בעירייה, והעובדה שנאלצו לפעול בניגוד למדיניותה של ההנהגה הערבית הארצית החלישה את מעמדם. שאלת ראשות העירייה הייתה עתידה להכביד עליהם יותר מכל.

הצעת החילופים: יהודי, מוסלמי, נוצרי

ב־1940, עם מינוי המועצה החדשה, שקלו השלטונות ליישם בחיפה רוטציה שמשמעותה תחלופה בראשות העירייה מדי שנה, לפי הסדר: יהודי, מוסלמי, נוצרי. את הרעיון הזה הגה לראשונה אדוארד קית' רואץ' (Keith Roach), מושל מחוז ירושלים, שהתבקש על ידי הנציב העליון ערב מלחמת העולם השנייה לכתוב תזכיר על בעיות הניהול של עיריית ירושלים. הוא הציע שלא לראות במינוי ראש עירייה מקרב עדה מסוימת את זכותה של אותה עדה בלבד. אף שהרעיון לא יושם בירושלים, הוא נתן השראה לפתרון המוצע לחיפה. בתום שנה לכהונתו של לוי כראש העירייה, שלח מושל המחוז מכתב לחברי המועצה וביקשם להביע את השקפתם בעניין סיכוי היישום של שיטת הרוטציה בעיריית חיפה. בינואר 1941 התכנסה מועצת העיר לדון בנושא, אך לוי, שלאור חשיבות העניין קיווה לנוכחות של כל חברי המועצה, גילה לאכזבתו שפרט לחברים היהודים שנכחו כולם, השתתפו בישיבה רק שני נציגים ערבים: קרמאן ושלח. כל היתר, למעט אחד, מסרו שהם נמצאים מחוץ לעיר.

אדוארד קית' רואץ' בחזית מלון פאלאס בירושלים
[אוסף הצילומים של G. Eric and Edith Matson, אוצר מוזיקפדיה]

לוי פתח את הישיבה ועמד על חוסר הבהירות שבמכתב המושל. למשל, האם הרוטציה תבצע בין היושב ראש לסגניו, או בין העדות? ואם בין העדות, בין אלה מהן? הוא רצה

לשמוע את דעת החברים וביקש מג'יריס ח'ורי, מזכיר העירייה, להציג את השקפתו. ח'ורי גרס שיש להחיל את הרוטציה בין העדות הדתיות בלבד, אך אמר גם שכל עוד ראש העירייה ממונה על ידי השלטונות - השיטה לא תועיל לקידום השלטון המוניציפלי. קרמאן, שדיבר אחריו, ביטא את דעת המנהיגות המוסלמית בעניין ששיקפה, לדבריו, את דעתו. הוא העלה שתי נקודות: התנגדות לשיטת הרוטציה, והכפפת הדרישה לכלול במועצה שמונה חברים ערבים, ארבעה מוסלמים וארבעה נוצרים לצד ארבעת החברים היהודים, לכך שבראש העירייה יעמוד ערבי מוסלמי בהתאם לסטטוס קוו מהעבר. שחאדה שלח, לעומתו, הביע תמיכה ברוטציה בתנאי שהיא תיושם בין חברי המועצה בלבד.

בין חברי המועצה היהודים היו שניים שהתנגדו לרעיון: יוסף ארדשטיין, חבר המועצה מ־1934, סבר שיש לתת הזדמנות למוכשר ביותר למלא את התפקיד לפחות עד לבחירות, ואז, לדבריו, לשקול שנית את רעיון הרוטציה. פנחס מרגולין, גם הוא חבר המועצה מ־1934, התנגד לרעיון וטען שהוא לא יקדם את המערכת המוניציפלית. לעומתם אמר דוד הכהן, חבר המועצה מ־1927, שהוא מוכן לתמוך ברעיון על בסיס ההנחה שהשלטונות רוצים לשפר באמצעותו את היחסים בין יהודים לערבים. עם זאת, הוא העלה שתי הסתייגויות: א. על השלטונות להעניק תמיכה רחבה לראש העירייה, כדי לאפשר לו להגשים את יעדיו בתקופת כהונתו.

ב. על הרוטציה להיות מותאמת לשינויים בעדות השונות, כדי לשמור על זכויותיהן ובתוך כך על זכויות הרוב. בכך התכוון כהן להפנות את תשומת הלב לגידול באוכלוסייה היהודית, שמאז סוף שנות השלושים השתוותה בגודלה לזו הערבית.

חותמת עיריית חיפה
[מתוך האוספים הדיגיטליים, ארכיון אבא חושי, ספריית יונס וסוראיה נזריאן, אוניברסיטת חיפה]

על תוצאות אותו דיון אפשר ללמוד מהסיכום ששלח ראש העירייה למושל. בהיבט הפוליטי, ובהנחה שהשלטונות מתכוונים לרצות את העדות, הובעה נטייה לתמוך בהצעה אך לדחות את יישומה עד לאחר הבחירות. הוצע גם שתקופת הכהונה של ראש העירייה לא תפחת משנתיים. לעומת זאת, בהיבט המנהלי הובעה התנגדות להצעה, ונטען כי הגבלת כהונתו של ראש העירייה תפגום בהגשמת יעדי הפיתוח של העירייה, במיוחד בעיר כמו חיפה הנמצאת בתהליך מואץ של פיתוח. כן נטען כי טרם הגיע הזמן ליישום שינוי מנהלי כזה במערכת המוניציפלית בארץ. העמדה שביטא לוי בסיכום הישיבה התקבלה על כלל הנציגים היהודים. חברי המועצה הערבים שנעדרו, הציגו את עמדתם בישיבת מועצת העירייה בתחילת פברואר 1941. הם תמכו בעמדת קרמאן שראשות העירייה צריכה להישמר בידי המוסלמים.

מושל המחוז התרשם שחברי המועצה לא הגיעו להסכמה בשאלת הרוטציה, אך האמין כי הדיון לא שיקף נאמנה את גישת החברים, וכי אפשר לצפות לתמיכה רחבה ברעיון. חוות דעתו למזכיר הראשי של ממשלת המנדט נכתבה ברוח זו.

שאלת הרוטציה העמידה בפני ראשי היישוב היהודי בחיפה אתגר מורכב. מחד גיסא, מאמציהם להביא למינוי הרשמי של לוי אחרי מותו של שוכרי נשאו פרי, ולראשונה מונה ראש עירייה יהודי בחיפה. זכות זו של הקהילה היהודית נתפסה מעתה כמובנת מאליה, והקהילה לא התכוונה לוותר על ההישג. מאידך גיסא, החשש מכך שהנושא יעיב על היחסים עם הערבים חייב את הנציגים היהודים במועצת העירייה להתייחס לנושא ברגישות רבה.

הם החליטו לעדכן את משה שרתוק (שרת), ראש המחלקה המדינית בסוכנות היהודית, ואת יצחק בן־צבי, נשיא הוועד הלאומי, ולבקש מהם לגבש עמדה מוסכמת בסוגיה זו.

בהתייעצות שהתקיימה בוועד הלאומי בנושא השתתפו, בין היתר, שרתוק ודוד הכהן. הנוכחים החליטו שלא להתנגד לרוטציה, בשני תנאים:

א. תקופת כהונתו של ראש עירייה תהא מספקת, כדי לבצע תוכנית מוניציפלית מסוימת שלו.

ב. השוויון לא יהא בין שלוש עדות דתיות אלא בין שתי חטיבות לאומיות, כלומר בין יהודים ובין ערבים. שרתוק הציע שתי דרכים להשיג זאת:

1. קביעה שתקופת כהונתו של ראש העירייה היהודי תהיה כפולה מזו של המוסלמי או הנוצרי.

2. הרוטציה תתקיים בסדר הבא: יהודי, מוסלמי, יהודי, נוצרי, וחוזר חלילה, במקרה שהתקופות תהיינה זהות.

בינתיים התברר שהמושל המליץ לדחות את הפעלת הרוטציה עד לסיום המלחמה, ובאפריל 1941, כשתוקף המינוי של שבתאי לוי עמד לפוג, הודיע לו המושל כי הנציב העליון החליט שלא להכניס שינויים בראשות העירייה. מינויו של לוי הוארך אז עד להודעה חדשה.

TOWN HALL — HAIFA

בניין בית העירייה בחיפה

عمارة بلدية حيفا

בניין בית העירייה בחיפה (חזית)

[מתוך האוספים הדיגיטליים, ארכיון אבא חושי, ספריית יונס וסוראיה נזריאן, אוניברסיטת חיפה]

ייסוד "הוועדה להחזרת זכויות הערבים בעיריית חיפה"

ב־1943, כשהסתמן כי המלחמה תסתיים בעתיד הקרוב, החלו עסקנים פוליטיים מקרב האליטה הערבית לנהל מגעים אינטנסיביים במטרה להחיות את הפעילות הפוליטית של ערביי הארץ, ובכלל זה לבצע שינויים במערכת המוניציפלית. אותותיו של תהליך זה ניכרו היטב בחיפה, וראשי הציבור הערבי בה נקראו לאספות שבהן נידון מצבה הפוליטי של הארץ. פעילות זו נוצלה גם למתיחת ביקורת על ניהול המערכת המוניציפלית בעיר.

בחלוף שלוש שנים מאז מונה לוי לראש העירייה הועלתה דרישה להחליפו בראש עיר ערבי, ובד בבד לשנות את הרכב המועצה בהתאם למתכונת שהייתה נהוגה בעבר.

בפברואר 1943 התכנסו כ־100 מבני האליטה הערבית בחיפה במלון "ויקטוריה" שבהצטלבות הרחובות יפו והבנקים. הכנס אורגן על ידי האגודה המוסלמית, הגוף המייצג של מוסלמי חיפה, כדי ליצור בו דיון מקיף על זכויות הערבים בעירייה, לנסות להחזיר להם את מעמדם ולחדש את המסורת של ראש עירייה ערבי. ארבעה מחברי מועצת העירייה הערבים נכחו בכנס, כולל שני הסגנים – קרמאן ושלח. המארגנים קיוו להבליט באמצעות האירוע את דרישת הערבים לבחירות מוניציפליות, שיביאו להחלפת החברים הממונים במועצת העירייה בנציגים נבחרים. לא כל משתתפי האספה היו תמימי דעים באשר למהלך זה, מתוך חשש שהממשלה תחליט לערוך בחירות בלי להגביל את נבחר העדות, וכך תושג תוצאה הפוכה משום שליהודים היה ככל הנראה רוב בעיר.

רשיד אל־חאג' אבראהים, חבר מועצת העירייה בשנים 1934–1936 ומהעסקנים הבולטים בציבור הערבי, פתח את הכינוס בקריאה לנוכחים לשמור על זכויות הערבים בעירייה ולהשיבן להם. את הנאום המרכזי נשא עורך הדין חנא עצפור, מהבולטים שבמשפטנים הערבים בארץ, שעמד על התמורות בהרכב מועצת העירייה מאז 1936 והדגיש במיוחד את המפנה שחל ב־1940, אז נותר מספר הנציגים היהודים ללא שינוי בעוד שרק שישה נציגים ערבים מונו. זאת, לדבריו, בנוסף לשבירת המסורת של מינוי ראש עירייה ערבי. הוא אמר כי הערבים ציפו שעם תום המלחמה יוחזרו להם זכויותיהם במועצה כפי שנהגו לפני המרד הערבי, והציג לשלטונות תזכיר ובו הדרישות הבאות:

א. פיזור מועצת העירייה הנוכחית.

ב. החזרת שמונה מושבים במועצת העירייה לערבים.

ג. מינוי ראש עירייה ערבי לתמיד.

ד. עריכת בחירות חופשיות בהקדם, בהנחה שהרוב הערבי בעיר יבחר ראש עיר מקרבו.

כל משתתפי הכנס תמכו בתוכן התזכיר, ובחרו ב"ועדה להחזרת זכויות הערבים בעיריית חיפה" כדי לפעול ליישומו. בוועדה היו שישה מנכבדי הקהילה הערבית ובהם חנא עצפור, רשיד אל־חאג' אבראהים ועבד אל־רחמאן אל־חאג', ראש העירייה בשנים 1920–1927, והיא שלחה לנציב העליון מברק עם ארבע הנקודות שהעלה עצפור בנאומו.

בתחילת מרס 1943 נפגשו ארבעה מחברי הוועדה עם מושל המחוז, והגישו לו תזכיר עם דרישות אחדות, כולל מינוי ראש עירייה ערבי. המושל התחייב להעביר את בקשתם לגורמי הממשל הנוגעים בדבר, והם החליטו להמתין לתשובת הנציב העליון. רשיד אל־חאג' אבראהים הביע ביטחון בסיכוי למימוש הדרישות, בזכות רצונם של חברי מועצת העירייה הערבים לקיים בחירות, ובשל העובדה שמלאו שלוש שנים לכהונתו של לוי והגיעה העת להחליפו. בתחילת יולי 1943 זומנה הוועדה אל מושל המחוז, שהשיב כי אין בכוונת הממשלה לבצע שינויים בשלב זה. בכך נסתם לעת עתה הגולל על הניסיון לחולל שינוי בראשות העירייה, והוועדה הפסיקה, ככל הנראה, את פעילותה לתקופה ארוכה. עם זאת, העיסוק בנושא לא פסק והמשיך לעלות מעת לעת בכינוסים פוליטיים שהתקיימו בעיר ושבהם השתתפו גם החברים הערבים במועצת העירייה.

חזיתו האחורית של בניין העירייה, חיפה

ניסיונות ההתנקשות בשבתי לוי

הטיעונים בעניין מינוי ראש עיר ערבי החלו להתגבש מתחילת שנות הארבעים, מאז מינויו של שבתי לוי לראש העירייה ובמיוחד לאחר האספה במלון "ויקטוריה". הם נועדו לבסס את זכותם של הערבים למנות את ראש העירייה, ונשענו על התפיסה שמתן ראשות העיר ליהודים ממחיש את משמעות התקדים שיצרו השלטונות כלפי האינטרסים של הצד הערבי. המציאות בחיפה שיקפה מבחינתם את נטיית השלטונות למלא את מאוויי הצד היהודי ולהתעלם מהמסורת ומהסטטוס קוו הקיים. מבחינה מוניציפלית, לצד הטיעון כי תקופת כהונתו של לוי הסתיימה, נטען נגדו כי הוא פועל לטובת היהודים ומזניח את ענייניה של האוכלוסייה הערבית. ככלל נטען כי חיפה היא עיר ערבית, ולכן ראוי שימונה לה ראש עיר ערבי. לכל אלה נוסף הטיעון הדמוגרפי, שנועד יותר מכל הטיעונים האחרים לבסס את הדרישה למינוי ראש עיר ערבי על יסודות בלתי ניתנים לערעור.

התעמולה הערבית בנושא ראשות העירייה לוותה גם בצעדים קיצוניים שכוונו נגד שבתי לוי. לא הייתה זו הפעם הראשונה, והאיש כבר חווה בעבר ניסיונות לשבש את מהלך חייו. אך כעת החמירו הצעדים והגיעו לניסיונות ממשיים להתנכל לו, משום שבעקבות החלטת השלטונות שלא לשנות את משרת ראש העירייה ואת הרכב המועצה, החליט לוי להתמודד בבחירות שאמורות היו להתקיים במהלך 1946.

לקראת סוף 1944 קיבל לוי מכתב איום אנונימי בערבית, ובו נדרש להתפטר מתפקידו, אחרת - יירצח. לוי העביר את המכתב לטיפול המשטרה, וקיבל את המלצת ה"הגנה" שלא לפרסם את הדבר. דוד הכהן, שאותו כנראה עדכן לוי בתוכן המכתב, דרש ממנו להמשיך למלא את תפקידו ולא להיכנע לטרור הערבי. החשש היה שהתפטרות שלו תעורר את זעמם של חוגים קיצוניים ביישוב היהודי, שהחזיקו בגישה מיליטנטית כלפי הערבים. כדי לסכל את המזימה נקט הכהן בפעולה: הוא הציע להודיע לשלושה ממנהיגי הערבים בעיר - רשיד אל-חאג' אבראהים, חנא עצפור וטאהר קרמאן - כי אם ימומש האיום על לוי יהיו חייהם בסכנה. בשיתוף עם ה"הגנה" הוכנה תוכנית למבצע, ומסתערים החלו לעקוב אחר השלושה ולברר את תנועותיהם. לבסוף אותרו הנקודות הגאוגרפיות המתאימות ביותר לפעולות החיסול, אם יידרשו, ונקבעו דרכי הנסיגה של חוליות ההתנקשות שכללו שלושה חברים. רק אחרי שכל החוליות תורגלו במשימה נשלחו לשלושה מכתבי האיום,

שהשיגו את מטרתם: האיום על לוי הוסר בשלב זה.

בראשית 1946, עם תחילת מערכת הבחירות, תוכנן ניסיון נוסף להתנקש בשבתי לוי, והדבר נודע מראש לשחאדה שלח ששמע על כך באישון ליל מידידים מוסלמים. הם מסרו כי המתנקש מתכנן לירות בלוי בעת יציאתו מהאוטובוס שבו נסע יום יום מביתו שבמרכז הכרמל לבית העירייה. שלח מסר מיד את המידע ללוי, וזה עדכן את ה"הגנה" שסיכלה את המזימה: האוטובוס שבו הוא היה אמור לנסוע יצא בלעדיו, וכשעצר בתחנה שבה אמור היה לוי לרדת אכן נורו לעברו מספר יריות.

ככל שחלף הזמן ומערכת הבחירות הואצה, כך גברה ההסתה נגד לוי. בסוף נובמבר 1946 הוא קיבל מכתב נוסף עם דרישה שיפרוש ממערכת הבחירות. כותבי המכתב הזהירו כי לא ישלחו התראה נוספת כיוון שההחלטה לחסלו כבר נפלה, והיא תשתנה רק אם לוי יחליט שלא להשתתף בבחירות. עוד לפני קבלת מכתב זה, קיבל לוי מכתב אנונימי מאחד מעובדי העירייה הזוטרים, שהודיע לו על המזימה הנרקמת נגדו. המכתב טען שאחד מעובדי העירייה עומד בראש קבוצת טרור הפועלת בחיפה, וזו החליטה לחסל את לוי בביתו או במשרדו, כנראה לפני הבחירות. הכותב, שהיה לדבריו נאמן ללוי, ביקש ממנו לסכל את המזימה. לפי דיווח של ה"הגנה" נראה שלוי קיבל מכתבים דומים נוספים, כך שהתבקשה התייחסות רצינית ונפתחה חקירה. ממכתבו של אותו עובד עירייה אפשר להבין כי הוא ידע בוודאות על ההתנקשות המתוכננת בלוי, אבל לפי חקירת ה"הגנה" הוא לא ידע להצביע על הארגון שעמד מאחורי התוכנית. ניסיון ההתנקשות לא מומש, וסופה של פרשה זו נותר לוט בערפל.

סיכום

בהרכב החדש של מועצת העירייה שנקבע ב־1940 איבדו היהודים מכוחם בהשוואה לתקופת המרד הערבי (1936-1939): היו להם עדיין ארבעה נציגים, אך מספרם של הנציגים הערבים גדל לשישה. לנוכח המצב התגבשו שלוש תפיסות שונות ביחס להרכב הרצוי של המועצה: הבריטים הציעו את שיטת הרוטציה כפתרון של פשרה; הערבים דרשו לחדש את ההרכב שהתקיים מ־1934, כלומר שמונה נציגים ערבים וארבעה יהודים, אך בראש ובראשונה דרשו להחזיר לעצמם את משרת ראש העירייה; והיהודים שאפו לשמור על ההישג של מינוי שבתי לוי ולסכל כל מהלך שייטול מהם את ראשות העירייה. משעה שהוכרז על קיום הבחירות ביולי 1945 נערכו היהודים לגבור על הצד הערבי, בעוד שערביי העיר ראו בבחירות הזדמנות להשיב לעצמם את ראשות העירייה. משלב זה ועד 1947 עתיד היה המאבק ביניהם להתעצם ולהגיע לשעתו הגורלית - פרק הדורש עיון נפרד.

פרופ' תמיר גורן (tamir.goren@biu.ac.il) הוא מרצה במחלקה ללימודי ארץ־ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר־אילן.

לעיון נוסף

גורן, ת. (2007). שאלת ראשות עיריית חיפה וההיערכות לקראת הבחירות המוניציפליות בשלהי תקופת המנדט. *מדינה וחברה*, (1), 123-155.

גורן, ת. (2008). *שיתוף בצל עימות: ערבים ויהודים בשלטון המקומי בחיפה בתקופת המנדט הבריטי*. הוצאת אוניברסיטת בר־אילן.

סקירת ספר חדש: הצגה יומית / אדיבה גפן

הוצאת כנרת, זמורה | 2019

414 עמודים

המספרת, נעמי, חוזרת כאישה בוגרת לאחר 15 שנים לרחוב השילוח 14' שבו גדלה והתבגרה. זה סיפור על נאמנות ובגידה שמככבות בו דמויות צבעוניות ונוגעות ללב בתוך רחוב חי, נושם, מרכל, מתערב, תומך ומתנכר, רווי ריחות בישול ותקוות. הספר מרתק ומשלב ביוגרפיה עם דמיון בכתיבה קולחת.

המספרת מתארת יחסים מורכבים בין האם הסוערת, היפהפייה, המתוסכלת, שבעלה הנבגד מסור לה בכל מאודו, ובין הבת המרדנית העורגת אליה וגם מתעבת אותה. כל זה מתרחש בחיפה של שנות הארבעים והחמישים של המאה הקודמת, טרום שכונת גאולה החרדית.

מדוע חוזרת נעמי למקום הכאוב, לרחוב השילוח? שיחת טלפון מפתיעה מאהוב נעוריה שנשש אותה, משכנעת אותה לחזור. אמה החולה מבקשת על ערש דווי לראותה, ואף על פי שננטשה פעמים אחדות על ידי האם, היא שבה בעל כורחה לבית ילדותה, כבמעין ניסיון לתיקון.

היא הולכת ברחוב השילוח ונזכרת "בימים שרחוב השילוח שלי היה עולם ומלואו", ומבינה שלעבר יש השפעה עצומה על ההווה ואולי גם על העתיד של כולנו.

הספר כתוב, למעשה, בשני קולות - בקולו של הרחוב ובקולה של נעמי המספרת, שבגילוי לב מכמיר חושפת את כאבה, רגשותיה, אהבתה ואכזבתה.

בשפה עשירה וציורית מניעה אדיבה גפן את הסיפור בין ההווה, המסופר בגוף ראשון, ובין העבר, המסופר על ידי מעין מקהלה יוונית. סיפור ילדותה של אדיבה גפן הזכיר לי את סיפור ילדותי בהדר והייתה זו נוסטלגיה מתוקה עד מאוד. אביה של נעמי היה מקרין סרטים, ועבורנו ההליכה לקולנוע הייתה הבידור העיקרי - כשבחיפה היו יותר בתי קולנוע מאשר בכל עיר אחרת, עם מחלקי הנפט והקרח, בימי הצנע.

"רחוב השילוח שלי - כל השמשות שזרחו בו כבו. כל הירחים שהציצו עליו - נגרעו ואינם".

אדיבה גפן היא ילידת חיפה, עיתונאית, סופרת, מחזאית ומכהנת כיושבת ראש מכון גנזים - ארכיון אגודת הסופרים.

חגיגות אחד במאי

אחד במאי הוא מהחגים הבודדים שנחוגו ועדיין נחוגים בעולם, שמקורם אינו דתי או מסורתי. הוא נוסד על ידי התאגדות של מעמד הפועלים בעולם, ומבטא את אחדות המעמד הזה ואת מאבקו לשיפור תנאי העבודה שלו. על האופן שבו נחוג החג בארץ ובחיפה מראשיתו ועד למלחמת העולם השנייה אספר להלן.

על החג ותולדותיו

בעקבות המהפכה התעשייתית נוצר מעמד של שכירי יום בתעשייה, פועלים נטולי זכויות סוציאליות שעבדו 12 שעות ביום ויותר, וקיבלו שכר שהספיק בקושי לצוריהם הבסיסיים. פועלים אלה חשו צורך להתאגד כדי שיצליחו בכוח משותף לתבוע ממעסיקיהם תנאי עבודה משופרים. בזכות מאבקים עיקשים שכללו הפגנות, עיצומים ושבתות, הם זכו ביותר ויותר הישגים וזכויות, כשדרישתם העיקרית הייתה: קביעת יום עבודה בן שמונה שעות.

שיקאגו 5 מאי. אמש התלקחה מלחמה כבדה בין השוטרים ובין המוציאליסטים, אשר מספרם היה 15,000 איש השוטרים ירו בקנה רובה וחמשים איש נהרגו ונפצעו מן הסוציאליסטים, וגם מן השוטרים גמלו חמשה והרבה נפצעו.

מתוך עיתונות "התקומה"

ראשיתו של החג בארצות הברית, כשפדרציית העובדים האמריקנית (American Federation of Labor) הכריזה על אחד במאי 1886 כיום שבתה של כל הפועלים במפעלי התעשייה. כ־350,000 פועלים נענו לקריאה ושבתו, הפגינו והתכנסו לאספות מחאה. בעקבות ההפגנות בשיקגו, שהיו סוערות מאוד ושבמהלכן נהרגו כ־60 מפגינים, נקבע אחד במאי כיום זיכרון של התנועה הסוציאליסטית וכחג העבודה. צבעו של דגל התנועה נקבע לאדום, לזכר "דם מעמד הפועלים שנשפך". ב־1889, במלאת 100 שנה למהפכה הצרפתית, התכנסה בפריז ועידת האינטרנציונל הסוציאליסטי (הסתדרות הפועלים הבין־לאומית), והחליטה לאשרר את אחד במאי כיום הסולידריות הבין־לאומית של פועלי כל העולם, ולקבוע את הצבע האדום כסמל למאבק הפועלים. ב־1871 כתב אז'ן פוטייה, משורר ומהפכן צרפתי, את השיר שהפך להמנון תנועת הפועלים העולמית, "האינטרנציונל". את המילים הלחין ב־1888 הסוציאליסט הבלגי פייר דה־גייטר, וב־1921 תורגם השיר לעברית על ידי אברהם שלונסקי.

כבר באחד במאי 1890 הפגינו המונים ברוב מדינות אירופה וכן בפרו, בקובה, בסין ובארצות הברית, ושירת האינטרנציונל בניהם. פועלים יהודים מאורגנים חגגו לראשונה את אחד במאי בוויילנה שבליטא ב־1892.

האינטרנציונל

קום התנועה עם חלכה
עם עבדים ומזי רעב
אש הנקמות הלב לחכה
לקראת אויב הכון לקרב.

עולם ישן עדי היסוד נחרימה
מגב כפוף נפרק העל
את עולמנו אז נקימה
לא כלום אתמול,
מחר - הכל.

זה יהיה קרב אחרון במלחמת עולם
עם האינטרנציונל יעור, ישגב אדם!

החגיגות בארץ

אחד במאי נחוג לראשונה בארץ כחג פועלים בין־לאומי ב־1906. באותה שנה מנה ציבור הפועלים הארץ־ישראלי מאות בודדות, שהיו פזורים במושבות יהודה והגליל. החגיגות הראשונות נערכו בפתח תקווה ובראשון לציון, ועל האחרונה כתב העיתונאי אליהו אגרס בעיתון **דבר** ב־29.4.1960. הוא סיפר כי התארח במסיבת רעים שבה סיפר אחד מאנשי העלייה השנייה מזיכרונותיו: "...כבר בשנתי הראשונה בארץ, 1906, השתתפתי בחגיגות האחד במאי בארץ. ציבור הפועלים בארץ מנה כ־400 איש. התקיימו אז שני מפגשים שהוקדשו לחג. מפגש אחד נתקיים בפתח תקווה בדיוק בתקופת החרם של בעלי הבתים במושבה שסירבו להעסיק פועלים עברים, והמפגש השני התקיים מתחת לעץ בדרך שבין ראשון לציון לנס ציונה. שם השתתפתי עם עוד 50 פועלים. דיברנו על ערך החג הבין־לאומי, שרנו ורקדנו כל הלילה ולמחרת השכמנו לקום לעבודה...". אותו פועל ותיק סיפר גם על לעגם של "החוגים האזרחיים" בארץ, שאמרו כי הפועלים חוגגים חגים שאינם מהתורה או מהמסורת. לאליעזר בן יהודה יוחסה האמירה על "החג אשר בדו הפועלים מלבם".

לקראת אחד במאי 1907 הודפס בדפוס מחתרתי ביפו כרוז מאת הוועד המרכזי של מפלגת הפועלים הסוציאל־דמוקרטית היהודית בפלשתינה ("פועלי ציון"), והופץ ב־1,000 עותקים. הכרוז כלל הסברים על מהות החג וקרא לפועלים העבריים להשתתף בו. באותה שנה הצטרפו לחוגגים גם מועדון הפועלים בירושלים ומספר מושבות בגליל וביהודה. בירושלים השתתפו באירוע גם חברים מאגודת הסתתים העברית שהוקמה בעיר, ושרוב חבריה היו מיהדות המזרח. הלהט של הסוציאליזם האירופאי אמנם לא היה מוכר להם, אך ההתאחדות קסמה להם.

החגיגות בחיפה

האירוע הראשון בחיפה אורגן ב־1911. התקיימה תהלוכה בהשתתפות פועלים יהודים וערבים, בעיקר מקרב עובדי הרכבת, ופועלי העיר היהודים, שהכינו נשף חגיגי במועדון של "פועלי ציון". רבים הגיעו אליו ובהם גם משכילים מקומיים שרצו לראות במה מדובר. כל הנואמים בנשף, ובהם זלמן רובשוב (שזר) וסלים חסון, נציג פועלי הרכבת (שנאם בערבית ודבריו תורגמו לעברית), הדגישו את הצורך בהתאגדות הפועלים ללא הבדל תפקיד ומקצוע. האירוע הסתיים בכיבוד קל, בשירה ובריקודים. העיתון **האחדות**, בטאון פועלי ציון, פרסם ב־19.5.1911 את הידיעה הבאה על הנשף:

ביום ב', ראשון למאי הכינו הפועלים היהודים של חיפה (בחונם גם ספרדים רבים) בקלוב נשף לכבוד חג הפועלים. זאת היא הפעם הראשונה שהיפת חוגגת את ראשון למאי. הקלוב היה מלא אנשים מפה לפה, כיניהם הרכה מחאינצלינגצית היתודית המקומית, שכאח, לראות בדבר. דברו על ערך חג הפועלים, ואחרי הדבורים כלו את הזמן בענג.

דוד גרין (בן גוריון) הזכיר את האירוע בדברים שכתב ב**אחדות** כ"ב.9.1911, והדגיש כי "...[על] חדירת הרוח הסוציאלי-העברי לתוך הפועלים מעידה גם חגיגת האחד במאי שחגגו בשנה זו שלושה קלובי הפועלים בירושלים, יפו ובחיפה. בחגיגות אלה השתתף המון פועלים בלתי מפלגתיים".

לקראת אחד במאי 1912 פרסם הוועד המרכזי של פועלי ציון כרוז שהכריז, בין השאר:

**"ראש חודש מאי הוא החג הפרולטרני הגדול חגנו
ישמע ביום הזה גם ברחוב הפועלים בארץ ישראל - קולנו.
יהי משא נפש הפרולטרין היהודי בארץ ישראל
תחי אחדותו של הפרולטרין היהודי העולמי!
תחי הסוציאליזם הבן לאומית!
יחי חג הפועלים שלנו הראשון למאי!"**

אך בחיפה התבטלה החגיגה באותה שנה, בגלל מותו של חבר קיבוץ מרחביה שהיה בדרכו להפגנה בחיפה.

שנה לאחר מכן, ב"ב.1913, התנהלו החגיגות בחיפה במספר מוקדים. הן התחילו ביום שישי, בערב שקדם לאחד במאי, באירוע של "עיתון בעל פה" שהתקיים במועדון אחדות העבודה, ובהתכנסות במועדון פועלי הרכבת שבו נאמו חברים יהודים וערבים. ביום החג ערכה מועצת פועלי חיפה עצרת כללית, ומאות המשתתפים בה ענדו על בגדיהם סרט אדום. האירוע נפתח בשירת האינטרנציונל ונישאו נאומים על ערך החג ועל חשיבות האיחוד המעמדי. היום הוכרז כשבתון ומספר רב של פועלים, ביניהם עובדי הרכבת והנמל, שבתו ממלאכתם. מבני הציבור קושטו בדגלים ובשרשרות של נורות חשמל זוהרות.

עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה, התקיימו באחד במאי אספות פועלים במושבות הגליל ויהודה ובערים. כולן כללו נאומים חוצבי להבות על 'החג הקדוש הזה' ועל הנחיצות להראות לבורגנים את כוח הפרולטרין. בגמר הנאומים יצאו המשתתפים בהורה סוערת. עם זאת, ב"ב.1914, כשהחג כבר היה מוכר ונפוץ בארץ, התנגד המנהל של החווה החקלאית במרחביה להנפת דגל הפועלים האדום בחווה, והעובדים נאלצו להניפו מחוצה לה.

בזמן מלחמת העולם הראשונה התקיימו חגיגות במקומות שונים בארץ, אך בשקט ובצנעה.

השנים 1920-1921 היו קשות ליישוב בארץ. אחד במאי של 1920 חל מספר חודשים אחרי מאורעות תל חי שבהם נרצחו יוסף טרומפלדור וחבריו. שנה לאחר מכן, ב"ב.1.1921, סימנה תהלוכת אחד במאי ביפו את תחילת מאורעות תרפ"א. ב"ב.2.5.1921 נרצחו הסופר חיים ברנר וחבריו, אבל החלטת מנהיגות היישוב הייתה שלא לסגת. ביטא זאת ברל כצנלסון, ממנהיגי היישוב, באומרו: **"אם כי רבה הדרך וכבדה המלחמה ועצומים החללים - לא ייסוג הפועל אחור".** באותה שנה הכריזה ההסתדרות על אחד במאי כיום חגה הרשמי.

בשנות העשרים והשלושים הלכה חיפה והתפתחה. התעשייה בה גדלה, ובעקבותיה האוכלוסייה. היו אלה שנות העלייה השלישית וראשית העלייה הרביעית. רוב העולים באו ממזרח אירופה, למעלה מ־60% מהם גברים ורובם רווקים ורווקות. חדורי רצון ליצור יהודי חדש וחברה חדשה, הצטרפו חלקם למפלגת פועלי ציון שהכירו בארצות מוצאם.

באחד במאי של שנת 1927, בשעות אחר הצהריים, נאספו אלפי צופים לחזות בתחרויות ספורט שאורגנו על ידי "הפועל". משחק כדורגל בין קבוצת הפועל חיפה ובין קבוצת פועלי הרכבת הסתיים בניצחון 5:6 של הראשונה. תזמורת הפועל הנעימה בנגינתה ובערב נערך נשף במועדון פועלי ציון. השלטון הבריטי עשה ככל שיכול להפריע לחוגגים, ובאירוע הסתובבו שוטרים, ועצרו חשודים בהשתייכות למפלגת ה"פרקציה" הקומוניסטית (**דבר**, 2.5.1927).

ב־1928 התקיימו החגיגות במועדוני האיגודים המקצועיים, ובחלקן נאמו גם ערבים. לאחר מכן נעו החוגגים ודגליהם בשורות לאולם האמפיתיאטרון, שבו התקיימה העצרת המרכזית של מועצת פועלי חיפה. לצד אלה נערכו תחרויות אתלטיקה, ובמשחק הכדורגל ניצחה הפועל חיפה את קבוצת הפועל תל אביב בתוצאה 3:1. בערב החג התקיים "יום סרט" שהכנסותיו הועברו ל"קרן פועלי ארץ ישראל".

ב־1930 התנהלו החגיגות בחיפה כסדרן, עם מפגש חגיגי באמפיתיאטרון והופעה של מקהלת פועלי חיפה בניצוחו של משה ביק בשירת "עגבנייה עגבנייה". בשעות אחרי הצהריים אסרה המשטרה מפגינים שחילקו כרזים לערבים בעיר התחתית. באותה עת התקיים משחק כדורגל בין הפועל חיפה ובין נבחרת הצבא הסקוטי בארץ, והחיפאים ניצחו 5:6. שלושה חברים מהסיעה הקומוניסטית נעצרו כשניסו להפיץ כרזים ליד האמפיתיאטרון.

ב־1933 צעדה תהלוכה גדולה ברחוב הרצל, ובה 15 עגלות מקושטות בירק ובפרחים עם מיטב ביקורי משק יגור. המשטרה ניסתה אמנם למנוע את כניסתן לעיר, אך בהתערבות מועצת פועלי חיפה העניין הוסדר. החגיגות נמשכו ממוצאי שבת ועד ליום ב', והעיר הייתה מלאה בחוגגים שהעבירו את זמנם בשירה ובריקודים. כלטו בהשתתפותם פועלים ערבים רבים ופועלים מנמל חיפה, שהנהלת הנמל הסכימה לשחרר מהעבודה. השתתפו גם תלמידי מוסדות החינוך, למעט תלמידי בית הספר הריאלי שנאסר עליהם להשתתף, משום שבית הספר הריאלי ראה עצמו כעל־מעמדי.

באחד במאי של 1934 שבתה המלאכה בחיפה כליל, ולחגיגות הצטרפו פועלי בניין מתנועת בית"ר. כ־300 פועלים ערבים השתתפו בעצרת מיוחדת לכבודם בבית מועצת פועלי חיפה, שהנושא המרכזי שלה היה היחסים בין הפועל הערבי לפועל היהודי. בו בזמן התקיימו אספות ועצרות לחניכי תנועות הנוער ולעובדי האיגודים השונים. התוכנית האומנותית הייתה מגוונת, והתרכזת בתמונות מחיי העובדים בארץ. מקהלת יגור בניצוחו של יהודה שרתוק הנעימה זמר, לצד הרביעייה הארץ־ישראלית ולהקת הילדים בראשותה של דניה לוין. גולת הכותרת של היום הייתה מצעד הפועלים, שבו השתתפו כ־1,500 צועדים וצפו בו כ־2,500 בני אדם. בגמר המצעד עברה שיירה של 40 משאיות ובהן המשתתפים, מלווה ברכבי אופנועים ואופניים, במושבה הגרמנית וברחובות הרצליה, אנפורטה (הנביאים), החלוץ וסירקין. המונים עמדו על המדרכות והריעו לה (**דבר**, 2.5.1934).

יהודים וערבים חוגגים את אחד במאי, 1932

[מתוך האוספים הדיגיטליים, ארכיון אבא חושי, ספריית יונס וסוראיה נזריאן, אוניברסיטת חיפה]

חגיגות אחד במאי בחיפה, 1935

[מכון לבון - ארכיון תנועת העבודה. מתוך האוספים הדיגיטליים, ספריית יונס וסוראיה נזריאן, אוניברסיטת חיפה]

לא רק **דבר**, עיתון הפועלים, אלא גם **הארץ**, שנטה במובהק למעמד האזרחי, סיקר את החגיגות בחיפה וסיפר לקוראיו ב־2.5.1937 על האספה המרכזית באולם האמפיתיאטרון בחיפה, תחת הסיסמה "**לעבודה, להגנה ולשלום**". באותו אירוע השתתפו גם חברות ארגון אימהות עובדות שנשאו לראשונה את דגל ארגון. אירוע מיוחד היה בקריית חיים, שכונת הפועלים שהוקמה שנים ספורות לפני כן. על גגות הבתים התנופפו דגלים אדומים, ובערב החג נערך נשף של ארגון הפועל. למחרת צעדו ילדי השכונה ברחובותיה, ואחר הצהריים נהרו המונים מכל האזור אל מגרש רחב ידיים מעבר לפסי הרכבת, שהוכשר במיוחד למפקד של כ־10,000 איש. בין הנוכחים היו גם חברים ערבים ודרוזים על דגליהם. למרות קריאתה של הסתדרות פועלי הרכבת הערבים לחבריה לא לשבות בחג, כ־60% מפועלי הרכבת הערבים שבתו.

חגיגות אחד במאי בחיפה, 1937
[מכון לבון - ארכיון תנועת העבודה. מתוך האוספים הדיגיטליים, ספריית יונס וסוראיה נזריאן, אוניברסיטת חיפה]

חגיגות אחד במאי בחיפה, 1936
[מכון לבון - ארכיון תנועת העבודה. מתוך האוספים הדיגיטליים, ספריית יונס וסוראיה נזריאן, אוניברסיטת חיפה]

באספת ההמונים של 1938 ניתן ביטוי לכאבו של ציבור הפועלים בארץ על דיכוי תנועת הפועלים בעולם על ידי הפשיזם, על הדם הנשפך בספרד ובסין, על השתוללות הטרור הערבי בארץ ועל אוזלת היד של השלטון המחפש דרכים למניעת עלייה יהודית. בקהל ועל הבמה היו חברים ערבים מעטים ואף חברה ערבית אחת. במועדון הפועלים "ביתנו" התכנסו כ־100 פועלים ערבים, חברי "ברית פועלי ארץ ישראל", ועוד עשרות רבות של פועלים יהודים. אחד מהנואמים אמר: "...אנחנו הפועלים היינו עצי הסקה לאש המהומות אשר ליבוה אנשי הפוליטיקה למטרותיהם ותועלותיהם. מי ייתן והיה לנו הכוח המאורגן לומר לאלה די...".

שנה לאחר מכן ב־1939, התקיימו החגיגות בחיפה ובשכונותיה כרגיל, אך צוינה היעדרות

החברים הערבים, "לא מפני שלא רצו לבוא לאספה אלא לרגל הקורבנות שנפלו משורותיהם אחרי השתתפותם בחגיגתנו בשנה שעברה". אלפי אנשים נאספו ליד רחוב הפועל בשכונת המעיין, שם נערך מפקד גדול בסיסמה "אף על פי כן". באותה שנה פרצה מלחמת העולם השנייה, ופסקו חגיגות אחד במאי בחיפה. הפועלים הצטרפו ללוחמים בצדדים השונים, ונלחמו איש ברעהו.

אבא חושי משתתף באחד הכנסים של

אחד במאי 1939-1954

[מתוך האוספים הדיגיטליים, ארכיון אבא חושי, ספריית יונס וסוראיה נזריאן, אוניברסיטת חיפה]

חגיגות אחד במאי בחיפה, 1939

[מכון לבון - ארכיון תנועת העבודה. מתוך האוספים הדיגיטליים, ספריית יונס וסוראיה נזריאן, אוניברסיטת חיפה]

בשנים הבאות השתנו חגיגות אחד במאי, כשהאמונה באחוות הפועלים הבין-לאומית התערערה בגלל אירועי המחצית הראשונה של המאה העשרים ומלחמת העולם. גם מאבקו של מעמד הפועלים נגד המשטר המנצל חדל מלהתקיים כבעבר, וכיום רוב המאבקים המעמדיים מתחוללים בדרכים פוליטיות.

יאיר ספרן (safranyair@gmail.com) הוא חוקר תולדות חיפה וחבר בעמותה לתולדות חיפה.

לעיון נוסף

קלעי, ד. (תשי"ד). *כך חגגו ראשונים: חגיגות האחד במאי בארץ 1905-1925*. הוצאת מרכז לתרבות וחינוך, המחלקה להסברה.

רב־גוניות דתית ותרבותית במערת אליהו הנביא

"...ביום חמישי הקדוש היא תלך לכנסיית מאדרה דה דאוש, שאריג תכריכים מקודש נמצא בה, והנזירות יפרשו אותו לעיניה לפני שיציגו אותו לעיני המאמינים, וייראו עליו בבירור סימני גופו של הצלוב, ואלה התכריכים המקודשים האמיתיים והיחידים הקיימים בנצרות, גבירותי ורבותי, כשם שכל שאר התכריכים המקודשים אמיתיים ויחידים..."

[ז'וזה סאראמאגו, דברי ימי מנזר]

הר הכרמל עשיר במאות מערות שרבות מהן נקשרו בדמויות נביאים, מאמינים, קדושים או אירועים היסטוריים ומסורות. בין הדמויות בולטים הנביאים אליהו ואלישע. בגין חייו בכרמל, מלחמתו בנביאי הבעל ומנוסתו מפני אחאב; ואלישע, בגין מסורת קבורתו בכרמל. רוב המערות האלו נמצאות בראש הכרמל (סטלה מאריס), וחלקן במקומות נוספים בהר כנחל שיח. מבנהו הייחודי והדרמטי של ראש הכרמל המתנשא מעל הים, תרם לשיוך רבות מהמסורות האלו למערות שבמקום, כשם שהוסיף לקדושת ההר עוד בתקופות קדומות יותר ויצר מקום פולחן פגני.

מסורות שהתפתחו במהלך ההיסטוריה הן הסיבות לכך שמערות שונות נקשרות לאותה דמות או לאותו אירוע באופן "אמיתי" ו"יחיד". נרטיבים דתיים ליוו את האדם מאז ומעולם וימשיכו ללוות אותו לעד. אלו אינם תלויים בדת, במקום או בזמן, והם חזקים מכל טיעון רציונלי, מכל מחקר היסטורי ומכל מחקר ארכיאולוגי שיכול לשלול או לאשש אותם. מאמר זה אינו מתיימר לזהות במדויק את המערות המשויכות לאליהו או לאלישע, או לתקף את האירוע העומד בבסיס קדושת כל אחת מהן. תשובה מדעית לסוגיה זו לעולם לא נקבל, וכפי שנרמז לעיל, אף אין זה רלוונטי לאיש הדבק באמונתו.

הר הכרמל משמר בזיכרוננו אלפי שנות היסטוריה שבהן התחלפו שליטיו, יושביו ואמונותיהם הדתיות. רבות מההתפכחות הפוליטיות בהר לוו בקרבות עקובים מדם או ברודנות כלפי מיעוט נרדף. אך באופן מפתיע, רבות יותר השנים שבהן למדו והקיפו תושבי המקום על קבלת האחר תוך מתן כבוד לו, לדתו ולפולחנו. מאמר זה מבקש להאיר נקודה זו שמתעמעמת לעתים, ולרכך מעט את החשיבות הבלתי מתפשרת שזוכים לה נרטיבים רבים על חשבון ערכים של כבוד הדדי וקיום בשלום. המאמר מתבסס על עדויות של טיילים ועולים לרגל שביקרו במקום מן המאה ה־17 ועד המאה ה־19, כמקור היסטורי המלמד על ייחודה של מערת אליהו הנביא הנמצאת במדרונו הצפוני של ההר, כדוגמה לקיום רב־דת ורב־תרבותי.

מסדר הכרמליתים התהווה בתחילת המאה ה־13 במערות נחל שיח. הנזירים גורשו מהכרמל בשנת 1291 לאחר נפילת ממלכת הצלבנים. המסורת הנוצרית מספרת על טבח שביצעו המוסלמים בנזירים טרם גירושם מההר, ומכאן כינויו של הנחל 'עמק הקדושים'. בשנת 1631 נשלח לארץ האב פרוספר ראש מנזר הכרמליתים בחלב, סוריה, כדי לטפל בשיבת הכרמליתים לכרמל. הוא קיבל היתר מהאמיר טורבאי, שליט ההר באותה העת, להתבסס בראש ההר ובמערת אליהו, והפך אותה למקום פולחן נוצרי. בשנת 1635 הוא

המקורות המובאים במאמר זה תורגמו לעברית על ידי המחבר.

גורש מהמקום על ידי המוסלמים. עקב קשיים פוליטיים בבניית מנזר בראש ההר, הוא הקים בשנת 1636 את המנזר הקרוי על שמו, מנזר פרוספר, בתוך מערה במעלה מדרון ההר, מעל מערת אליהו. שובם של הכרמליתים לכרמל היה ציון דרך, הן בהיותו גורם משמעותי שנוסף למשוואת יחסי הדתות והן בהיותו גורם מעודד לעלייה לרגל למנזרם, למקומות הקדושים שבהר ולמערת אליהו הנביא בפרט.

בין הצליינים שביקרו בהר סמוך להגעתו של פרוספר היה סוריוס ברנרדינוס (Bernardinus), שביקר במקום במהלך חג הפסחא בשנת 1646. את רשמיו מהביקור פרסם בספר 'הנסיעה לירושלים' (Den God Tvrughtighen Pelgrim ofte Ierusalemse Reyse), משנת 1665. ברנרדינוס מספר על פגישותיו עם אב המנזר, פרוספר, ועל סיוריו באזור. ספרו הוא מקור מידע מרתק על המקום, על יושביו ועל האמונות שרווחו בנוגע להר ולקדושתו. תיאורו את מערת אליהו מלמד על היותה מקום פולחן רב־דתי שבו שרר כבוד הדדי:

"מעל הכניסה העיקרית יש קשת [...] יש מזבח יפה בצד המזרחי והמקום אכן ראוי לשמש כמקום תפילה לאלוהים. גם המזרים התורכים רוחשים לו כבוד [...]. יש לה רחבה גדולה בחזיתה, רוחבה כחמישים צעדים והיא מוגנת על ידי ארבעה עצי תאנה גדולים. בכניסה למערה יש שש מדרגות אבן ורוחבה שלושה-עשר צעדים גדולים, אין במקום שום קישוט אחר [...]. המערה נשמרת על ידי שני דרווישים ומבקרים בה לא רק נוצרים כי אם גם יהודים, תורכים, מורים, ערבים וגם אנשים אדוקים בני עמים אחרים. השומרים מודאים שאיש לא ייכנס ברגליים יחפות. זו המערה שחי בה הנביא הקדוש אליהו במשך שנים רבות ולימד רבים את קדושת האלוהים ואת קדושת העם."

עולה לרגל נוסף שביקר בהר בשנים אלו היה ז'אן דובדן (Doubdan), איש דת מקתדרלת סן דני בצרפת שביקר בארץ בשנת 1652. תיאור מערת אליהו להלן נלקח מתוך ספרו 'מסע אל ארץ הקודש' (Le Voyage de la Terre Sainte) שהופיע בשנת 1657. הוא מלמד על פתיחת המערה והפולחן לכלל הדתות:

"אחרי שנחנו מעט, האח אלי ירד איתנו דרך אותו שביל שעלינו בו, למעון נידח ששייך לנזיר סנטון. הוא יפה וגדול ובנוי בסלע בגודל של שמונה-עשר עד עשרים צעדים לאורך, עשרה עד שנים-עשר לרוחב וחמישה-עשר רגל בגובה והאור שם מגיע רק מהדלת. בסוף המערה בצדה המזרחי מונח שטיח ועוד אביזרים שסנטון לובש כשהוא יוצא לטיפוס ברגל עם (מטיילים) נוספים שהוא מדריך. ליד מערה זו נמצאת מערה יותר קטנה שאין בה כמעט אור חוץ מהמנורה הקטנה הנמצאת על חלון קטן ליד הדלת וגם בה יש שטיח כמו במערה האחרת. לשתי המערות האלה מגיעים גם נוצרים, תורכים, ערבים ויהודים שבאים לבקר בתקופות מסוימות בשנה בגלל המסורת על הנביא אליהו שחי בהן כשהיה באזור. הוא השתמש במערה הגדולה כדי לרכז וללמד את תלמידיו הנקראים ילדי הנביאים, ובמערה הקטנה כדי להתבודד ולהתפלל. לאחר מכן עבר למערה נוספת שרואים על צלע ההר [...]. על הדלת של המערה תלויות שאריות של בגדים שהמזרים תולים שם כשהם חוזרים ממסע, מעין ברכת תודה לנביא בכדי להראות לו עד כמה הם שמחים לחזור. המקום נעים מאוד, יש שם הרבה עצי תאנה, תפוזים, רימונים ועוד, שמספקים גם צל ואוויר נעים. כל הצליינים שבאים לבקר את המקום משלמים שני מידיינים (Maidins) לסנטון המאפשר למי שרוצים לבקר, לבוא מתי שנוח להם, לראות (את המקום) ולהתפלל."

מנזר פרוספר שימש את הכרמליתים עד שנת 1761. בשנה זו הרס דאהר אל-עמר את חיפה העתיקה, והמנזר נשדד ונהרס. בסוף המאה ה־18 החלו הכרמליתים בבניית מנזרם בפסגת ההר. המנזר תוכנן על ידי הנזיר הארכיטקט ג'אמבטיסטה די סנט אלסיו שנשלח לארץ בשנת 1765. אבן הפינה הונחה בשנת 1767 והבניין הושלם ב־1795. האירועים הפוליטיים לא פסחו על ההר ועל יושביו – בשנת 1799 שימש המנזר כבית חולים לחייליו

של נפוליאון ולאחר נסיגתו, הוא נהרס על ידי החיילים התורכים. את שרידיו פוצץ עבדאללה פאשה בשנת 1821 כתגובה למרד היוונים בשלטון העות'מאני. המנזר העומד בראש ההר כיום הוקם על הריסות קודמו על ידי האח ז'אן בפטיסט קאסיני. אבן היסוד הונחה ביוני 1827 וחונכתו נערכה בשנת 1836. מנזר זה שימש גם כבית אכסניה לעולי רגל. כתביהם של עולי הרגל בתקופה זו משקפים פתיחות ייחודית, דתית ותרבותית, שחוו גם הם בעת ביקורם במערת אליהו.

על חשיבות המקום בתקופה זו גם ליהודים ולמוסלמים אנו למדים מספר הצליינות של יוסף אנטון מסמר (Messmer), 'ארץ הקודש והמקומות הקדושים' (Das Heilige Land und die Heiligen Staetten) משנת 1860:

"למרגלות ההר נמצאת מערה המכונה 'בית הספר של אליהו', היא נערצת הן על ידי היהודים והן על ידי המוחמדינים. כתובות יווניות רבות חקוקות על גבי קירותיה, כפי הנראה עדות לצליינים נוצרים מן המאות הקודמות."

הספר 'פלשתינה הצוירת' (Picturesque Palestine) נחשב לגדול אלבומי הציורים של ארץ-ישראל במאה ה-19 ויצא לאור בשנת 1883. את הפרק על חיפה והכרמל כתבה מרי אליזה רוג'רס (Rogers), שחיה בחיפה בשנים 1855-1859 עת שימש אחיה, אדוארד תומס, כסגן קונסול אנגליה בעיר. היא הייתה בקיאה בנופי המקום, באנשיו ובמנהגיו ואף שלטה היטב בשפה הערבית. כך מספרת רוג'רס על מערת אליהו:

"בשנת 1291 כשהצלבנים איבדו סופית את אחיזתם בפלשתינה, המנזר שלהם [שניצב באותו מקום שבו ניצב המנזר כיום] הותקף ונבזז ורבים מיושביו נרצחו. המקום ננטש ונותר בהריסותיו תקופה ארוכה. המערה הידועה בשם 'בית הספר של הנביאים' לרגלי הר הכרמל, נרכשה לאחר זמן רב ואוכלסה על ידי קבוצה קטנה של הכרמליתים. קפלה קטנה נבנתה בקרבת מקום על ידי האח פרוספר אך בשנת 1635 נטבחו הנזירים על ידי המוחמדינים שהשתלטו על המקום ומחזיקים בו מאז. הם מתייחסים למקום כבוד ומוודאים כי המנורות ידלקו תמיד לכבודו של אליהו. מספר רב של עולי רגל מדתות שונות מבקרים במקום בכל שנה."

מערת בית הספר של הנביאים, ו"ה בארטלט (W.H Bartlett)

מתוך: Carne John, ESQ., Syria, The Holy Land, Asia Minor & c. illustrated, Fisher, Son, & Co., London, Paris, 1838 [אוסף המחבר]

המערה הידועה כ"בית הספר של הנביאים", הארי פן (Harry Fenn)

מתוך: Wilson, Colonel (Editor) Picturesque Palestine Sinai and Egypt, D. Appelton and Company N.Y., 1883 [אוסף המחבר]

ג'והן קארן (Carne) סייר בארץ בשנת 1821, ומביא תיאור של מערת אליהו בספרו 'איורים מסוריה, ארץ הקודש ואסיה הקטנה' (Syria, the Holy Land, Asia Minor & c. Illustrated, משנת 1850:

"בגב ההר, פונה לים, נמצאת מערה גדולה הזוכה לכבוד רב הן מצד האנשים והן (מצד) הנזירים. היא נמצאת מעל לחצי הדרך במורד ההר ושביל שנכבש בין הסלעים מוביל אליה [...]. המסורת, שכפי הנראה במקרה שלפנינו אכן נכונה, משייכת את קדושתה לעידנים קדומים שנים רבות אחורה. היא קרויה 'מדרש הנביאים' שכן לשם נמלט אליהו במנוסתו מאויביו שרדפוהו על מנת למצוא מחסה ובדידות [...]. המקום מבודד ועמוק, הטבע מסביב פראי, נטוש ולעיתים מדהים. מתחת נמצא הים. הכניסה מוסתרת בחלקה על ידי עץ תאנה וגפנים. פנים המערה גבוה וחצוב בפרופורציות נאות, ואורכו לפחות חמישים רגל. באחד הצדדים נמצאת גומחה שבה, מקובל להאמין, לימד הנביא את תלמידיו. זכרו מכובד הן על ידי הנוצרים והן על ידי התורכים. אלו באים בהמוניהם לבקר במערה דרך שער הכניסה המאסיבי, ונראה כי הם מתרשמים מהמראה שכן הם בולטים בהתנהגותם הרצינית."

בהמשך הקטע נמצאת עדות מרשימה לכבוד ההדדי ששרר בין בני הדתות השונות שהתקהלו שם, ופליאתו של הכותב מהמעמד מעידה על ייחודיותו גם בתקופתו הוא:

"האור נצנץ בקצה המרוחק מבעד לשער הסגור למחצה; המעמד של הדרווש המשגיח, של הנזירים הקתוליים ואורחיהם האירופאים, הערבים והארמנים הציוריים, יצר מחזה מוזר - כולם נאספו יחדיו בהדרת כבוד מקודשת לזכרו של אליהו."

הנביא אליהו היה אולי הנוקשה והקנאי מכל נביאי ישראל. הוא הוביל את מלחמת החורמה כנגד פולחן הבעל, מלחמת הדת הראשונה בהיסטוריה, שהסתיימה בשחיטת 450 נביאי הבעל על גדות הקישון, ובכך מיצב עצמו כנביא זעם בלתי מתפשר. מעניין שדווקא נביא חסר פשרות זה מתקשר עם מקום פולחן שבו ניכרה פתיחות דתית בתקופות קדומות, והתקיים בו פולחן תוך כבוד הדדי בין מאמיני הדתות השונות.

פלט בר סתו (pelet.barstav@gmail.com) הוא תושב חיפה, היסטוריון, אספן וחוקר מפות עתיקות של ארץ-ישראל והדפסים עתיקים של חיפה.

אבקש להודות למורתי, פרופ' איריס שגריר, על קריאתה את הנוסח הראשון של מאמר זה ועל הערותיה המועילות והמחכימות.

לעיון נוסף

יזבק, מ. (2009). חיפה העות'מנית: צמיחה דמוגרפית וריבוי עדתי. *אופקים בגיאוגרפיה*, 73, 58-76.
כהן, א. (1985). השלטון העות'מאני בארץ-ישראל - מחדש פניה של רצועת החוף. *קתדרה: לתולדות ארץ-ישראל ויישובה*, 34, 55-74.
כרמל, א. (1977). *תולדות חיפה בימי התורכים*. הוצאת יד יצחק בן-צבי.
שילר, א. (עורך). (1985). *חיפה ואתריה*. הוצאת אריאל.

צבי וולף - בין התיישבות למודיעין בימי המרד הערבי

מראשית שנות השלושים של המאה העשרים חי בצנעה בשכונת הדר הכרמל, מסור לעבודתו הציבורית, אחד מגואלי הקרקעות הבולטים שפעלו בשירות המוסדות הציוניים במפעל ההתיישבות בתקופת המנדט ולאחר הקמת מדינת ישראל. דרכו האישית של צבי וולף (1895-1956) נשזרה, אמנם, בסיפור מפעל ההתיישבות בארץ ישראל, אך סיפורו כולל פרק ציוני חשוב נוסף העוסק במודיעין.

וולף היה איש העלייה השנייה, מתיישב ושומר במלחמיה (מנחמיה), חבר ארגון השומר, ממגיני תל חי ביום הקרב ב־"א באדר תר"ף לצד יוסף טרומפלדור, פרש במשטרת הרוכבים המנדטורית ומוח'תאר בית אלפא וחפציבה בעת ההתקפות במהלך פרעות 1929. הוא היה יד ימינם של יהושע חנקין ויוסף ויץ במימוש רעיון גאולת הארץ ובתכנון ההתיישבותי האסטרטגי ברמות יששכר, בגליל תחתון, בבקעת בית שאן (ביסאן) ובגליל המערבי, והשתקע בחיפה לאחר שקיבל מחנקין משרה ב"הכשרת היישוב". ממשרדי החברה בחיפה ניהל את מחלקת הקרקעות של העמק, ולאחר מכן של צפון הארץ, והיה לרוכש קרקעות מרכזי בשירותה. הוא המשיך את פעילותו ההתיישבותית בקק"ל, שגם משרדה שכנו בחיפה, והיה לשותף מרכזי בהתוויית המדיניות הקרקעית האסטרטגית של שתי החברות הללו. פעילותו של וולף למען ההתיישבות הציונית הייתה נרחבת, מגוונת וראויה להוקרה, אולם מאמר זה יעסוק בפן פחות מוכר של מפעלו, ב'פעילות הצללים' שלו בתחום המודיעין כמפעיל סוכנים בש"י (שירות הידיעות ב"הגנה") בתקופת המרד הערבי, ובעשור שקדם להקמת מדינת ישראל.

וולף הפך למקובל ובר סמכא ב'שאלה הערבית'. פעילותו ברכש הקרקעות ומעורבותו הביטחונית העמיקו את היכרותו עם המארג הרגשי, החברתי והפוליטי של החברה הפלסטינית, והבליטו את קשריו ההדוקים עם מנהיגי חמולות ערביים בצפון הארץ. עיקר פרסומו הציבורי נבע מהדוח שחיבר בדצמבר 1929 לבקשת מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית והוועד הפועל של ההסתדרות בשאלת זהותם של רוכשי הקרקעות בבקעת בית שאן, שהיו ברובם אפנדים ועשירים עירוניים, זרים לסביבה ולחלוטין בלתי מעורים בהוויית המרחב.

עריסט הנקרא לדגל - המרד הערבי הגדול (1936-1939)

לנוכח מצב החירום הביטחוני ששרר בארץ ב־1936, נקראו לדגל רבים שהיו מקושרים למרחב הערבי ומעורבים בו, וביניהם: נוטרים, שומרי שדות, מוח'תארים, פרדסנים, איכרים מהמושבות הוותיקות, אנשי קק"ל ו"הכשרת היישוב". הללו שלטו במכמני השפה ובתרבות הערבית, הכירו את המנטליות והיו בעלי קשרים ברחבי הארץ, ועל כן הפכו למגייסים ומפעילים של משתפי פעולה ערבים, במטרה להופכם למקורות מודיעיניים שיספקו מידע על המתרחש ברחוב הערבי. עם פרוץ מאורעות הדמים, ימי המרד הערבי באביב 1936, אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית קראו לוולף לסייע ליישוב היהודי במאבקו במיליטנטיות של התנועה הלאומית הפלסטינית. כך הפך פעיל הציבור המוסדי הבקי

צבי וולף
[ארכיון השומר, כפר גלעדי]

בהלכות הרחוב הערבי, למגייס סוכנים ומודיעים לש"י בצפון הארץ, ובעיקר בחיפה. וולף השתלב בפעילות המנגנון המודיעיני של ש"י ושל המחלקה המדינית של הסוכנות, שנתגבש בחיפה על ידי האדריכל עמנואל ילן וילנסקי. הוא עמד בקשר הדוק עם ראובן זסלני, מבכירי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית (לימים ראובן שילוח, מייסד וראש קהיליית המודיעין הראשון במדינת ישראל), וקיים מערכת יחסים ענפה עם פעיל ש"י הבולט עזרא דנין. הללו היו נמעני המידע המודיעיני הנרחב שסיפקו וולף ומקורותיו החשאיים. מקורות אלו סיפקו מידע רב על המתרחש ברחוב הערבי, על הלכי רוח בקרב המפלגות המיליטנטיות, כגון אל-איסתקלאל וחוגי המג'ליסין (תומכי החוסיינים) ועל דרכי ההתארגנות והפעילות של כנופיות המרד הערביות, בעיקר בצפון הארץ. פועלם של וולף ושל סוכניו בא לידי ביטוי בשלב השני של המרד, שהתלקח בעקבות רצח מושל הגליל לואיס אנדרוס (Lewis Andrews) ב־26 בספטמבר 1937 בנצרת.

"דבר", 01.03.1937
[מתוך אתר העיתונות ההיסטורית]

בעקבות התגובה החריפה של הבריטים, שפעלו לדכא את קיני הכנופיות, שינו כנופיות המרד את דרכי פעילותן. במקום לוחמת גרילה במרחב הכפרי כפי שעשו עד אז, הן החלו לחדור לערים על מנת להתמקד בפעולות טרור עירוני, שהיו בחלקן בעלות מאפיינים פוליטיים. חיפה הייתה דוגמה בולטת לפרדיגמת טרור זו.

בשירות הידיעות

במהלך כשבועיים בדצמבר 1938 נמנו בחיפה שבעה־עשר מקרים של טרור עירוני, ובכלל זה: חיסול מודיעים, רצח שוטרים, רצח עוברי אורח מקריים, השלכת פצצות במקומות ציבוריים, ירי על מכוניות בדרכים מרכזיות בעיר ובעיבוריה והטלת מטעני חבלה לעבר ריכוזי בני אדם, בעיקר בשווקים ובאזורי מסחר יהודיים. על רקע ההסלמה בחיפה, זיהה וולף שלוש קבוצות טרור פעילות:

"דבר", 28.02.1937
[מתוך אתר העיתונות ההיסטורית]

- הקסאמים בהנהגת אבו איברההים הקטן, שפעלו בעיקר בחזית הפנימית בפגיעה בבוגדים ובמשתפי פעולה מקרב פקידי ציבור ושוטרים ערבים, עד כדי חיסולם;
- עשרות פעילים מכנופיית יוסוף אבו דורה שחדרו לעיר מכפרי הסביבה ופעלו כנגד מוסדות הממשל המנדטורי ויעדים של הקהילה היהודית;
- קבוצה של פעילים מכנופיית עארף עבד אל ראזק, שפעלו בעיקר נגד חוגי האופוזיציה ברחוב הערבי.

הדוח המפורט מיום 17.11.1938 מייחס לפעילי אבו־דורה וראזק פעילות אלימה, ששיבשה את הסדר הציבורי, יצרה הסלמה בעיר ואיימה על אנשי משטרה ערבים ועל המנגנון הציבורי המנדטורי. פעילים אלו יצרו כאוס ואנדרלמוסיה בשכונות הערביות של חיפה, ושלטונות המנדט התקשו להשיב את הסדר הציבורי על כנו. הדוח מזכיר את העוינות, היריבות והיעדר הקונצנזוס בין פעילי כנופיות הטרור: "הוצא כרוז על ידי עארף עבד אל ראזק, המרשה לכל נהגי המכוניות, עוזריהם, רופאים ועורכי דין לקבל רישיונות נסיעה. אנשי אבו־דורה קרעו את הכרוז הזה מעל לקירות, מפני שהם מתנגדים לפשרה הזו. תוצאות הסכסוך הזה לא ידועות עדיין..."

"דבר", 11.07.1938
[מתוך אתר העיתונות ההיסטורית]

בדוח מיום 29.11.1938 הבלית וולף את העובדה כי הסיבה העיקרית למידת האלימות הגבוהה של הכנופיות בעיר הינה היעדר תגובה הולמת של הצבא הבריטי. חוסר הפעילות ההתקפית והמניעתית נוצל על ידי פעילים מיליטנטים מהכפר טירה. הללו חדרו לעיר,

איימו על מנהיגי ציבור ערבים והפיצו כרוזי שטנה כנגד השלטונות המנדטוריים ויהודי העיר. וולף מדגיש כי פעילים אלה פעלו באופן ספורדי, ללא הכוונה פוליטית של גורם ציבורי מרכזי, וזאת לנוכח החלל המנהיגותי שנוצר בעקבות בריחתם של מספר פעילים בכירים מכנופיות המרד בצפון הארץ והשומרון לסוריה ולבנון.

גורם משמעותי נוסף להסלמה ולערעור הסדר הציבורי בעיר כרוך בפעילות מיליטנטית של מספר אנשי עסקים ערבים בעיר ("הוועד"). הוועד סייע במידה מסוימת למורדים הנרדפים למצוא מקומות מסתור ולרכוש נשק, מזון ואמצעי לחימה בחיפה ובצפון הארץ. בפעילות הוועד היה מעורב קצין המכס יעקוב אל חוסייני, שהסתייע בקשרים ובסטטוס המנהלי הבכיר של קצין המחוז הערבי פאריד סעיד. קצין המחוז סייע בין השאר בהשגת רישיונות נשק חוקיים והיתרים לרכישת אשלג, רכיב חשוב ביצירת חומר נפץ וחומרי בעירה, עבור אנשי הכנופיות בצפון הארץ. וולף המליץ לאנשי המחלקה המדינית לקדם מהלך לסילוק חברי הוועד מתחומי העיר, היות "ורבי היכולת הללו מחפים על פעילות הכנופיות בעיר". דעתו הייתה כי רק עם גירושם יחזור הסדר הציבורי ותשכן התסיסה ברחבי העיר. למעשה, בניגוד למרחב הכפרי, שם הוכרעו כנופיות המרד בעקבות פעולות היוזמה ההתקפית של כוחות הביטחון המנדטוריים, בחורף 1938 הטרור ברחבי חיפה לא דעך. ברחבי העיר פעלו עדיין חבורות טרור שהתמחו בהפרת הסדר הציבורי, בהצתות ובהפצת שמועות כוזבות על נצחון כנופיות המרד ותבוסת הצבא. ברחבי העיר, במסגדים, ליד בתי הקפה ובשווקים בעיר התחתית הודבקו והופצו כרוזים שתיארו את נצחון הכנופיות בקרב באום אל דרג', שבו "נהרגו חיילים רבים ונלקחו מהם 70 רובים". בפועל התברר כעבור ימים כי המידע היה מסולף ולא תאם את המציאות הטקטית, שבמהלכה ספגו הכנופיות בצפון הארץ ובשומרון מפלה. הן נמצאו בנסיגה ואנשיהן נחבאו במקומות מסתור בגליל העליון והררי ובצפון השומרון. כאמור, חלק ממפקדיהן ברחו לסוריה וללבנון.

המידע הנרחב שהשיג וולף על המציאות והאווירה בחיפה בשלב השני של המרד הערבי - מקיץ 1937 ועד פברואר 1939 - סיפק ניתוח אובייקטיבי מגובש המבוסס על מידע עדכני מפורט של הלכי רוח בקרב פעילי מרד בולטים. כמו כן הוא פרס סקירה עדכנית של הפרות סדר ציבוריות, ואפשר להתרשם מדרכי ביטוי של אליטות כלכליות ומסחריות וכן מרחשי לב של הציבור הרחב, ביניהם לא מעט חוגים המתנגדים לחוסיינים ומצדדים במרד. המידע הנרחב, וייתכן שגם חלק מההערכות שסופקו לאנשי ש"י והמחלקה המדינית, התבססו על המודיעים שפעלו בשירותו ובהנחייתו של וולף.

המודיעים של וולף

הקשרים בין אנשי ביטחון והתיישבות בחברה היהודית ובין המודיעים והסוכנים הערבים (המכונים במחקר של הלל כהן "ערבים טובים") ענפים וקצרה היריעה מלתארם כאן. אתמקד בשני אפיקי מקורות ששירתו את וולף בפעילותו בחיפה בשנות המרד, וכן גם בפעילות רכש הקרקעות בתקופת הסער (1938-1947). הראשון, נכבדים ופעילים מחמולת הזועבייה מכפרי החמולה ברמות יששכר ובגליל התחתון, ובמיוחד סייף א-דין אל זועבי (1913-1986), לימים סגן יושב ראש הכנסת וראש עיריית נצרת. השני, האמיר מוחמד זינאתי מנכבדי שבט הע'זאווייה (רזאויה) מבקעת בית שאן. מאז 1925 ניהל וולף - כאיש "הכשרת היישוב" - משא ומתן ארוך לרכישת קרקעות

חשודים בהשתייכות לכנופיות וטרור מובלים על ידי יחידה בריטית למעצר (צולם: 1936-1939)
[מתוך אוסף דניאל ועמליה כרם, ספריית יונס וסוראיה נדריאן, אוניברסיטת חיפה]

"הארץ", 07.02.1939
[מתוך אתר העיתונות ההיסטורית]

סיף א-דין א-זועבי, 1951
[ויקיפדיה, מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית. צלם: טדי בראונר]

הע'זאוויה לצורכי התיישבות יהודית עתידית בבקעת בית שאן. זינאתי האמין כי באמצעות הקשרים שקיים עם אנשי קק"ל ו"הכשרת היישוב" יוכל לשפר את מעמד החמולה שלו ולייצב את מעמדו השבטי. תפיסתו הייתה חמולתית-שבטית והונעה ממניעים כלכליים, ללא משוא פנים או טיעון אידיאולוגי. במהלך המשא ומתן התחייב זינאתי להעביר את כל שבטו לעבר הירדן. ברחוב הערבי ידעו שזינאתי הוא "שירקה" (מועסק בשכר על ידי המוסדות הציוניים), ואף שהוא מקור מודיעיני המשתף פעולה עם אנשי התיישבות ומתלהמת. הבוגדים היו למקור שטנה וקלון וכלפיהם הפנו הלאומנים, ובעיקר חוגי המג'ליסין, את מאבקם כנגד התנועה הציונית.

דוגמה לאיומים ולהסתה הפרועה שהופנו כלפי האמיר זינאתי במשך שנים מתוארת בדוח מיום 19.01.1947, המצטט מאמר שפורסם בעיתון אלח'זריה תשעה ימים קודם לכן: "...מפלצת הקרקעות ירדה אל חלקת הקרקעות הפוריה ביותר בארץ ישראל... היא בולעת אחת אחרי השנייה בצמאון וזוללת. הגדול שהמפלצת הזו הציקה לו הוא אזור בית שאן, כי הוחלפו כפריו הערבים במושבות יהודיות..."

זינאתי נפגש עם וולף בעיקר בחיפה. הוא היה מגיע מלווה בשומרי ראש ולא שעה לאזהרות שקיבל לנוכח האיומים על חייו. ב-25.12.1946, באחד מביקוריו בעיר, הוא נרצח בידי שני מתנקשים, שלוחי "קופת האומה" (הערבית) בדרך המלכים (דרך העצמאות של היום). המתנקשים חמקו לתוככי העיר העתיקה ההומה והצפופה ששכנה בקרבת מקום. הרצח הביא לשיתוק זמני ברכישת הקרקעות בידי קק"ל בצפון הארץ, מחמת האימה שאחזה במוכרי הקרקעות שחששו מגורל דומה, והבליט את המאבק חסר הפשרות של הלאומנים הערבים ב"אחיהם הבוגדים" המקיימים קשרים עם אויבי האומה הערבית: התנועה הציונית, הבריטים והמלך הירדני (מאז 1946) עבדאללה.

סיכום

ממשרדיו בעיר התחתית ומביתו בהדר הכרמל היה צבי וולף שותף בולט בעיצוב מפת ההתיישבות בצפון הארץ, ופעילותו הענפה שזורה בתולדות ההתיישבות הציונית ובעיצוב דיוקנה של המדינה שבדרך. הוא הונע מתפיסה חלוצית שהבליטה את חשיבות הקרקע בתהליך עיצובו של "האדם החדש", המייחל לשינוי ערכים מהפכני על רקע שיבת התנועה הציונית לארצה ולמורשתה ההיסטורית. הירתמותו לסייע ליישוב במאבקו בתקופת המרד הערבי הייתה פועל יוצא מניסיונו העשיר ומהיכרותו העמוקה עם החברה הערבית. תרומתו המודיעינית ניכרה בדרכי ההתמודדות של ארגון ההגנה כנגד כנופיות המרד והטרור בשנים 1936-1939.

ד"ר יעקב מרקוביזקי (kobi.markovizky@gmail.com) הוא מרצה בכיר וחוקר תולדות היישוב, היסטוריה צבאית ולוחמה עיריה; פרסם 13 ספרים ועשרות מאמרים בארץ ובחו"ל.

לעיון נוסף

הארכיון הציוני המרכזי. תיקים מתוך הארכיון: S25/1732, S25/4405, S25/4960, S25/10615. וולף, מ. (ללא מועד פרסום). צבי וולף - מגשים ציונות. הוצאת המשפחה בחיפה [זמין בארכיון העמותה]. מרקוביזקי, י. (2007). רוח העמקים - מפעלות קק"ל כנדבך בבניין הבית הלאומי בארץ-ישראל (1920-1936). משרד הביטחון. מרקוביזקי, י. (טרם פורסם). ממאחז למזקף: אסטרטגיית רכישת הקרקעות ברמות יששכר והקשר עם חמולת זועביה.

האמיר זינאתי מבית שאן, מצולם בגן מלון פנורמה, הר הכרמל בחיפה. יוני 1943 [אוספו הפרטי של אלי רומן]

"הבקר", 27.12.1946 [מתוך אתר העיתונות ההיסטורית]

מה בין יוהאן סבסטיאן באך ובין בית החולים הממשלתי בחיפה?

בחודש דצמבר הקרוב ימלאו 85 שנה לחנוכתו של בית החולים הממשלתי, לימים ביה"ח רמב"ם. רבות דובר על הקמתו של בית החולים המרכזי לצפונה של ארץ ישראל, וכל המתעניין יוכל למצוא בקלות מקורות הדנים בהקמת בית החולים, היחיד שנבנה על ידי המנדט הבריטי, ובתכנונו של האדריכל המפורסם אריך מנדלסון. עם זאת, רבים אינם מכירים את המהלכים שמאחורי הקלעים, שהביאו בסופו של דבר למינויו של מנדלסון כאדריכל בית החולים ולסימומו של המיזם.

לפני כ־20 שנה נתגלו בבית החולים מקורות מרתקים שאפשרו הצצה למהלכים שקדמו להקמת בית החולים, למאבקים האישיים והפוליטיים ולדמויות המרכזיות שמאחוריהם. תושבי חיפה מכירים את המנזר היפהפה שבחזית בית החולים. זהו מנזר זאווארה, המנזר שאוכלס על ידי הנזירות הכרמליות עד שנת 1936, אז עברו הנזירות למשכנן הנוכחי ברחוב טשרניחובסקי בפתחו של הכרמל הצרפתי. במנזר קיים מרתף ששטחו כשטח קרקע המנזר כולו ומראהו כאולמות האבירים בעכו, אולם ענק ובו קשתות רבות. במשך עשרות שנים שימש המרתף כמחסן לבית החולים הבריטי הסמוך ולאחר מכן לבית חולים רמב"ם, ועלה על גדותיו מרוב תיקים, קלסרים, דוחות, תמונות וקרטונים מלאי מסמכים מעלי אבק. לפני כ־20 שנה החליטה מנהלת יחסי הציבור ברמב"ם דאז – נורית נאה – להעז ולנבור במעמקי המרתף ולחפש בו צילומים ישנים ומסמכים מראשית ימיו של בית החולים. מה גדולה הייתה ההפתעה כשנמצאו מספר קרטונים מלאי מסמכים יקרים מפז מתקופת המנדט הבריטי, ואלה סיפקו מידע נדיר בפרטי פרטים על כל המהלכים, הוויכוחים והקנוניות הפוליטיות שהביאו לחנוכת בית החולים ב־1938.

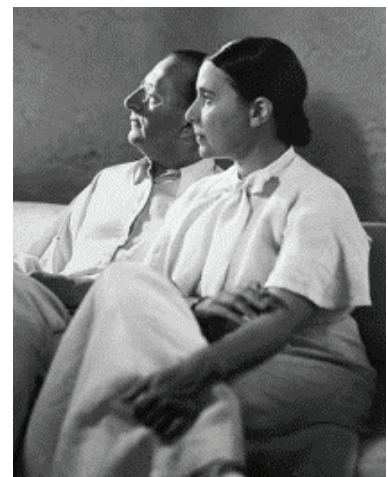
נזכיר כי שירותי האשפוז של שלטונות המנדט ניתנו במתקן שברחוב סנט לוקס (הרחוב שמתחת לרחוב הגפן), שאותו שכרו הבריטים ב־1921 ונדרשו לפנות ב־1935. כאן התעוררה מחלוקת בין ראש שירותי הבריאות בממשלת המנדט הקולונל הרון, למנהל המחלקה לעבודות ציבוריות האדריכל אוסטין הריסון. הרון, שבראש מעיניו אספקת שירותי בריאות לאוכלוסייה הבריטית הגדלה והולכת וכן לאוכלוסייה היהודית והערבית, דחק לשפץ את מנזר זאווארה ולהפכו לבית חולים, ואילו אוסטין הריסון התנגד לתוכנית. ההתגוששות בין השניים נחשפה במסמכים שנמצאו במרתף המנזר. כל המסמכים מוענו למזכיר הכללי של ממשלת המנדט, וזה העביר את המידע לנציב העליון. המחלוקת נמשכה עד סוף שנת 1935, ולמזל כולנו, התוכנית לא יצאה לפועל והמנזר נותר על כנו. בינתיים נדחה מועד פינויו של בית החולים בסנט לוקס, והנציב העליון התערב אישית והחליט לבנות בית חולים חדש: לא במקום המנזר אלא לרכוש מהמנזר שטח קרקע סמוך. הוא הורה למחלקה לעבודות ציבוריות להתחיל מייד בחפירת ניסיון. הפרוגרמה הסופית הוגשה ב־1936 וגם מסמך זה נמצא במרתף המנזר.

למרות מאמצים להניא את הנציב העליון מן התוכנית, אמר הוא את המילה האחרונה. כאן המקום להתעכב ולהסביר מיהו האיש. סר ארתור ווקופ היה איש צבא ששירת בכל רחבי האימפריה, במלחמת הבורים בדרום אפריקה, במלחמת העולם הראשונה בצרפת, בעיראק, באוסטרליה, בניו זילנד, בגרמניה ובאירלנד. הוא נפצע מספר פעמים ובשנת 1931 התמנה לנציב העליון בארץ ישראל (פלשתינה) ובעבר הירדן. ווקופ מונה שנה לאחר פרסום הספר הלבן של הלורד פאספילד, שכזכור נעל את שערי הארץ בפני עלייה יהודית. ווקופ היה הנציב העליון שאהד את המפעל הציוני יותר מכל שבעת הנציבים שכיחנו בארץ. בתקופתו התרחבה העלייה בשיעור ניכר, הוא הפיק סרטיפיקטים מעל המקסימום שנקבע, ובמסגרת העלייה החמישית גדל מספר היהודים בארץ כפליים ויותר. ההתפתחות הכלכלית והתרבותית הייתה ניכרת, הוא יזם מיזמים ציבוריים והנדסיים רבים, אישר את הקמת נמל תל אביב ותמך בבניית בניין "הבימה" ובהקמת התזמורת הפילהרמונית.

הנציב העליון הבריטי, ארתור ווקופ
[הארכיון הציוני המרכזי בישראל,
באמצעות ויקיפדיה]

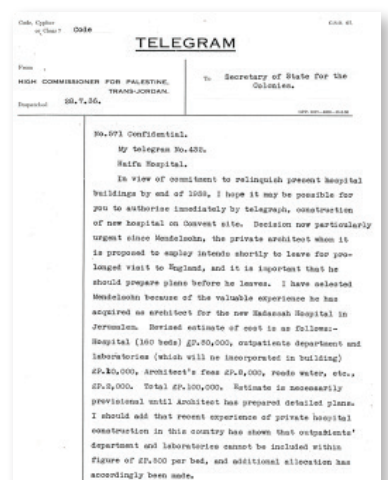
גם תכנונו של בית החולים על ידי אריך מנדלסון נזקף לזכותו של ווקופ. אריך מנדלסון היה ארכיטקט יהודי בעל שם עולמי והשתייך למעמד העליון של האינטלקטואלים בגרמניה. אשתו היפה לואיזה הייתה צ'לנית ובביתם התקיימו קונצרטים מדי סוף שבוע: לואיזה מנגנת בצ'לו ואלברט איינשטיין שגר בסמיכות, מנגן בכינור. כשקדרו שמי אירופה, עזב מנדלסון את גרמניה וקבע את מקום מושבו באנגליה, וב־1934 הגיע לארץ ישראל. בשנות ה־30 הוא תכנן כמה מהפרויקטים החשובים ביותר שנבנו בארץ כמו הווילה של חיים וייצמן ברחובות, הספרייה ומקום מגוריו של זלמן שוקן, בניין בנק אנגלו־פלשתינה, לימים בל"ל בירושלים, ובניין בית חולים "הדסה" שבהר הצופים. בהגיעו לארץ היה ווקופ הנציב העליון ונוצרו ביניהם יחסי רעות קרובה על רקע אהבה גדולה משותפת למוזיקה של יוהאן סבסטיאן באך. בזיכרונותיה כתבה לואיזה כי לא חלף שבוע שבו הם לא הוזמנו לארוחת ערב אצל ווקופ בארמון הנציב והתבקשו להביא עמם תקליטים. וכך נסגר המינוי של מנדלסון באווירה תרבותית על רקע צילי המוסיקה של באך.

אריך מנדלסון ורעייתו הצ'לנית לואיזה מאס, 1936 בקירוב [נגטיב]
[אוסף אלפרד ברנהיים, מוזיאון ישראל, ירושלים, נרכש באדיבות חברת "ורנר קומיוניקיישנס", ניו-יורק
[B99.0921(n15253-01)]

בניית בית החולים בחיפה היא מיזם ממשלתי וכנהוג פרויקטים כאלה מתוכננים על ידי ארכיטקט אנגלי ומנוהלים בידי המחלקה לעבודות ציבוריות, אולם ארתור ווקופ התערב אישית וביקש לתת את תכנון הבניין למנדלסון. מעורבותו עוררה תרעומת וביקורת לא רק אצל המוסדות האנגליים האחראים לתכנון ובינוי, אלא אף בקרב הארכיטקטים היהודים בארץ שכבר אז דיברו בזכות התחרות החופשית וציידו בקיום מכרזים. ווקופ הערים על כולם ובסוף 1936 שלח מברק לשר המושבות הבריטי, ויליאם אורמסבי גור, ובו ביקש את אישורו המידי במברק להתחיל בבינוי בית החולים כיוון שהבניין חייב להיות מוכן עד סוף 1938, לקראת פינוי בית החולים שבסנט לוקס. עוד הוסיף במברק שהחלטתו של שר המושבות דחופה משום שהארכיטקט המוצע, אריך מנדלסון, מתכנן לעזוב את ארץ ישראל לאנגליה לתקופה ממושכת, ועל כן חשוב שהוא יתכן את הבניין לפני נסיעתו. ווקופ הצליח לשכנע את השר אורמסבי גור, שגם אהד את התנועה הציונית ואף נמנה עם מנסחיה של הצהרת בלפור ב־1917. כעבור שבועיים הוציא מזכ"ל הממשלה את כתב המינוי למנדלסון ובמקביל הודיע על כך למחלקה לעבודות ציבוריות.

הארכיטקט הראשי של המחלקה לעבודות ציבוריות, אוסטין הריסון, היה נחרץ בדעתו כי על המתכנן של בית החולים היחיד הנבנה על ידי השלטון הבריטי בארץ להיות אנגלי,

המברק של ווקופ לשר המושבות, 1936
[ארכיון רמב"ם]

אך כאמור יחסי ווקופ-מנדלסון גברו על הטיעונים הללו. להריסון היה חלק חשוב בתכנון ובבינוי מספר מבנים מפורסמים בארץ עוד מ־1922, כמו מוזיאון רוקפלר, ארמון הנציב, בניין הדואר בירושלים, בית הספר כדורי ובניין בית המשפט המחוזי לשעבר בחיפה ברחוב חסן שוכרי. לאחר קבלת ההחלטה בדבר העדפתו של מנדלסון התפטר הריסון ועזב את ארץ ישראל בשנת 1937. מנדלסון הגיע לביקור ראשון בשטח באוגוסט 1936, והבנייה החלה ביולי-אוגוסט 1937 עם הקבלן "סולל בונה" שנבחר מבין שמונה מועמדים. מחצית מ־300 פועלי הבניין היו יהודים ומחציתם ערבים. הנציב העליון ווקופ ביקר את מנדלסון באתר הבנייה יחד עם ראש שירותי הבריאות שהתקשה להסתיר את איבתו.

אריך מנדלסון וארתור ווקופ
[ארכיון רמב"ם]

השטח שעליו נבנה בית החולים
[ארכיון רמב"ם]

כבר באוקטובר 1938, 14 חודשים בלבד מתחילת הבנייה, הועברו לבניין 150 החולים הראשונים מבית החולים סנט לוקס. ב־22 בדצמבר נערך טקס חנוכת בית החולים ונכחו בו הנציב העליון הרולד מקמייקל, ראש העיר חסן שוכרי, ממלא מקומו שבתאי לוי, הקולונל הרון, הממונה על שירותי הבריאות ונכבדים רבים אחרים. שני אנשים נעדרו מהטקס: הנציב העליון לשעבר ווקופ (שהוחלף בינתיים על ידי מקמייקל) וידידו הטוב האדריכל אריך מנדלסון. רק רוחו של יוהאן סבסטיאן באך ריחפה מעל כולם.

ד"ר צבי (בוקי) בן־ישי (bukki123@gmail.com) הוא יליד חיפה, וירולוג, לשעבר סגן מנהל מרכז רפואי רמב"ם, חבר העמותה לתולדות חיפה, יקיר העיר חיפה.

סקירת ספר חדש: אף אחד לא עוזב את פאלו אלטו / יניב איצקוביץ'

הוצאת כתר | 2020

405 עמודים

איריס אברמוב היא חוקרת במשטרת ישראל המתגוררת בחיפה. היא נדרשת לחקור פרשה מוזרה מאוד: בפקולטה לרפואה של הטכניון בחיפה התגלתה במעבדה לאנטומיה גופה שאיש אינו יודע של מי היא. על החוקרת אברמוב לבחון אם מדובר בפרשת רצח או שמא מדובר בטעות טכנית בלבד. החוקרת העקשנית משוכנעת שיש הכרח בחקירה פלילית לאחר שהיא צופה בסרט ממצלמות האבטחה של חדר המתים, שבו מתקשרים החיים עם עולם המתים.

מכאן פורס יניב איצקוביץ' את העלילה המהפנטת. איריס אברמוב, גיבורת החלק הראשון של הספר (קול אחד מתוך ארבעה קולות), נמצאת בהליכי גירושין ועליה לעבור הליך אבחון באשר למסוגלותה ההורית. במהלך סיפורה אנחנו מתוודעים לפערים החברתיים והכלכליים בחיפה ולמגוון דמויות שונות ומשונות. אביה עובר מביתו המוזנח בוואדי סאליב לדיר מוגן והנער עידן לוריא, שהיה נער רחוב, מוכה על ידי שותפה לעבודה. לימים הופך עידן לוריא לסטודנט מצטיין בפקולטה לרפואה. למרות שמו הטוב בפקולטה, הטכניון קיווה שיהפוך לחוקר ולא למנתח מרשים. אכזבה קשה. האירוניה אינה נעדרת מהספר הנהדר.

העלילה הסיפורית נפרסת על פני 20 שנה והיא מאוד מאוד ישראלית. כך גם הביקורת על תופעות ישראליות שונות, כמו על העשירים השטחיים ("תפסו את עצמם בכלל כנדבנים וכאנשי רוח, ידוענים חסרי אופי"), או על מנהיגים כסילים ("אלו הסבירו כמה המצב מורכב מבפנים ואיך חשוב לשמור על האחדות"). הדמויות השונות המייצגות שכבות חברתיות שונות מבטאות את עצמן בעגות שונות ובביטויי סלנג ישראליים, והן נעות במרחב הזמן ובמרחב הגאוגרפי.

כותרת הספר מסורבלת לכאורה - "אף אחד לא עוזב את פאלו אלטו"; אלא שלפאלו אלטו חשיבות מרובה בעיצוב הספר, כי עמק הסיליקון העשיר והמדושן הוא, למעשה, היעד הנכסף והמרוחק שהגיבורים שואפים להגיע אליו. פאלו אלטו מדגישה את עליבות חייהם של המקומיים, ומבהירה כי אף אחד לא יעזוב את המקום הנוח והמענג, פאלו אלטו, ויבוא לחיות חיים קשים בישראל.

הספר רווי בתיאורים סאטיריים ובאירוניה, והללו מעמתים אותנו עם מציאות שלא תמיד נוח להכיר בה.

יניב איצקוביץ' הוא פובליציסט, פילוסוף וסופר, שכתב דוקטורט על הגותו של לודוויג ויטגנשטיין.

בין ערבית לעברית ובין ערבים ליהודים: שלום (סלים) אלדאודי - מורה, מתרגם וסופר

שלום (סלים) אלדאודי (1870-1953) נולד בצפת ונפטר בחיפה. משפחת אלדאודי מיוחסת לזרע דוד המלך וקורותיה נפרסות בין בגדד, גרנדה, מראש, צפת, עכו וחיפה. ב־1837 המשפחה עלתה לארץ ממראש שבמרוקו והתיישבה בצפת. אביו, מכלוף אלדאודי (1825-1909) הוסמך לרבנות בהיותו בן 18 ובאותה שנה נשא לאישה את רחל עבו, בתו של הרב מרדכי עבו. נולדו להם שלושה ילדים: אסתר, שלום ונעמי (שהיגרה לארגנטינה ב־1913).

שלום אלדאודי בצעירותו
[אוסף משפחת אלדאודי]

פעמים רבות יצא האב מכלוף כשליח דרבנן לאיסוף תרומות למען היהודים בצפת. בין השנים 1889-1909 כיהן בתפקיד חכם באשי בעכו ובחיפה, וטיפל בענייניהם של היהודים. בין היתר, זכורה פרשה סבוכה במיוחד שאירעה בראשית כהונתו (1890): שתי בנות מחיפה באו לביתו של המופתי בעכו וביקשו להתאסלם, אך לבסוף חזרו בהן ונמצא להן שידוך ראוי. שלום אלדאודי, הבן, נטל חלק חשוב במגעים שהובילו לפתרון המשבר. מכלוף אָפֶּשֶׁר לבנו ללמוד בבתי ספר נוצריים בצידון וכך רכש ידע בערבית, באנגלית ובצרפתית. האב שאף שבנו ילמד מקצוע שיוכל לחיות ממנו בכבוד, וניסה לסייע לו למצוא עבודה כמזכיר בממשל התורכי ולהכשירו לעבודה כפקיד בבנק ובמסחר. בהמשך אף שיתף אותו במשימותיו כחכם באשי (כולל שליחויות לראשון לציון יש"א ברכה בירושלים ולוואלי, מושל הפלך בביירות). בהיותו בן 17, בעזרת הברון רוטשילד ולאחר שנבחן בידיעת השפה הערבית, קיבל אלדאודי מבית הספר "כל ישראל חברים" בביירות תעודה שהסמיכה אותו להוראת ערבית. ב־1887 הוא החל את דרכו כמורה לערבית במושבה זכרון יעקב.

אלדאודי נחשף לספרות ההשכלה היהודית ממזרח אירופה באחת מנסיעותיו למצרים. הוא התאהב ביצירותיו של אברהם מאפו ובמיוחד ברומן הראשון שנכתב בעברית המתחדשת, "אהבת ציון", וב־1896 החל לתרגם אותו לערבית. מכלוף עודד את בנו וב"מודעה רבה" שצירף לחלק הראשון שיצא לאור בקהיר ב־1899 הביע תמיכה נחרצת בתרגום עברית לשפות זרות, ציין את יצירות הרמב"ם ואחרים וטען שפרסום התרגום יסייע לתחיית העברית בקרב היהודים בארצות ערב והאסלאם.

אהבת ציון בתרגום ערבי.
סלים דאודי מקהיר מודיע
ל"שכת העתונות היהודית", כי הוא
הכין לדפוס תרגום ערבי של הרומן
העברי הנודע של מאפו, "אהבת ציון".
זה יהיה הספר הציוני הראשון
בשפה הערבית.

"הספר הציוני הראשון בשפה הערבית"
[הצפירה, 21 באוקטובר 1921]

הוראת ערבית בבית הספר הריאלי

בשלהי המאה ה־19 דרך כוכבה של חיפה בזמן שעכו איבדה מחשיבותה והאוכלוסייה בחיפה גדלה מאוד. בתום מלחמת השפות, הוקם בחנוכה תרע"ד (1913) "בית הספר הריאלי העברי". ד"ר ארתור בירם (1878-1967), מייסד בית הספר ומנהלו הראשון, רכש השכלה רחבת אופקים, אך הקדיש תשומת לב מיוחדת להוראת הערבית ולימודי המזרחנות. בירם החזיק בשני תארי דוקטור מאוניברסיטת ברלין והוסמך לרבנות ולהוראה. הדוקטורט הראשון שכתב עסק בפילוסופיה דתית של האסלאם, והשני

בלימודים קלאסיים על כתבי אפלטון. בירם גרס כי לימוד ערבית, אסלאם ומזרחנות, כרוכים עם לימוד יהדות. האסלאם נתפס כנובע מהיהדות ולימוד התנ"ך נחשב כמסייע ללימודי האסלאם. לימים הפך בית הספר הריאלי למוסד המוביל בתחומים אלה במערכת החינוך העברית וכמה ממוריו ותלמידיו נעשו לגדולי החוקרים והמורים בתחומים אלה בארץ. עם ייסוד בית הספר, החלה הוראת הערבית על ידי מורה זמני.

ביוני 1914 הציע בירם לאלדאודי, שרכש כבר ניסיון נרחב כמורה לעברית ולערבית בבתי ספר ברחבי הארץ ובמצרים, את משרת המורה לערבית. אלדאודי הסכים מייד, ובתוך זמן קצר זכה להערכת התלמידים והמורים, בכך שהרשים אותם בידע מעמיק בערבית המדוברת והספרותית ובהיכרותו הקרובה עם הערבים ועם תרבותם. הוא ידע לגשר בין העולמות בהיותו בן של רב, אדם דתי באורחות חייו, קרוב ברוחו לתנועת ההשכלה היהודית ולציונות ובן בית בתרבות ובשפה הערבית. בירם עצמו, שלמד ערבית ספרותית לפני עלותו ארצה, לא הבין ערבית מדוברת, ולמד אותה מאלדאודי במשך מספר שעות בשבוע. אלדאודי קיבל את הסכמתו של בירם להתגורר ב"בנין וולפסון" שנבנה כפנימייה עבור תלמידים מחו"ל בקרבת בית הספר. בין תלמידיו בבית הספר הריאלי נמנה אברהם פלפון, לימים איש ציבור בחיפה, יו"ר ועד העדה הספרדית, מזכיר העירייה וחבר כנסת.

פרסום לקראת תחילת הלימודים בבית הספר הריאלי ב־28 באפריל, 1914 ["החרות", 1 באפריל 1914]

ב־15 בדצמבר 1914, נישא אלדאודי לבת חיפה, רחל לולו (1896–1986), בת מימון לולו וכוכבה (ני'מ'י, לבית ברדוגו). משפחת לולו, שמוצאה מהעיר מכנס שבמרוקו, עלתה לארץ במחצית הראשונה של המאה ה־19 והתיישבה בחארת אל־יהוד ברובע המוסלמי בחיפה. באותה עת היו בחיפה מעט יהודים ורק עשרות בודדות של משפחות ספרדיות, ומשפחת לולו נודעה כמשפחה אמידה שעסקה במסחר בטקסטיל והייתה מעורבת בענייני הקהילה והעיר. בחתונה שנערכה בבית המשפחה בחיפה, נכחו בירם ומורי בית הספר.

מלחמת העולם הראשונה

בתחילת נובמבר 1914 הצטרפה האימפריה העות'מאנית לגרמניה ואוסטרו־הונגריה במלחמתן נגד רוסיה, בריטניה וצרפת. בירם גויס לצבא הגרמני וד"ר יוסף עזריהו מילא את מקומו. היהודים בחיפה סבלו מתלאות המלחמה, מהמחסור ומרדיפות השלטון התורכי. להקות הארבה החשיכו את אור השמש באמצע היום והתורכים חייבו כל תושב בעיר לאסוף מכסה של חרקים; אוניות מלחמה הפגזו את העיר; נתיני מדינות האויב ברחו מחיפה באוניות לארצותיהם ולמצרים. אלדאודי עזר ליהודים אחרים להימלט, אך הוא עצמו, כשכבר עמד להפליג באונייה האחרונה למצרים לפני סגירת הנמל, הרגיש

שאין ביכולתו להשאיר מאחור את אשתו הצעירה ואמו הזקנה, ירד מהאונייה וחזר בסירה לעיר. מורים ותלמידים בבית הספר הריאלי נאלצו לרדת למחתרת ולהסתתר כדי להימנע מגיוס החובה שנכפה על נתינים תורכיים. אלדאודי מעולם לא טיפל בפטור שלו מגיוס לצבא, כפי שיעץ לו אביו שנים לפני המלחמה, ולכן כעת נאלץ גם הוא להסתתר. בסיוע בית הספר הצליח לשלם כופר ולקבל פטור זמני, אך ביולי 1916, עקב החשש מגיוס כפוי, בעיות אישיות והמצב הקשה בחיפה, נאלץ להתפטר ולחזור עם אמו לבית המשפחה בצפת. לימים התחרט על ההחלטה, שהתקבלה בתנאים קשים ביותר. אחרי מות אמו בצפת, ברח מאימת לוכדי העריקים לאזור רמת הגולן של היום, טבריה ויבנאל. עד תום המלחמה היה נע ונד, ולעתים הצליח להתגנב לחיפה כדי לבקר את אשתו ובנו הבכור. רק לאחר שהתורכים הובסו חזר לביתו בחיפה.

בין קהיר לחיפה

מצבו הכלכלי של אלדאודי לאחר המלחמה היה קשה, והוא נאלץ לעבור עם משפחתו לבית אחותו בקהיר ולחפש פרנסה. בין היתר שימש כמזכיר בית הדין הרבני, ועבד כמורה לערבית בבית ספר לבנות בעיר. בשנים 1921-1922 סיים את תרגום "אהבת ציון" לערבית. שני החלקים שהוציא לאור בקהיר נמכרו במאות עותקים. תרגום הרומן נחשב לפורץ דרך, ובעקבותיו תורגמו עד היום מעברית לערבית יצירות של סופרים רבים.

ב־1923 חזר אלדאודי לחיפה, התפרנס מהוראת ערבית וממכירת ספרים. המשפחה התגוררה בבית בבעלות ערבית בארד' אליהוד, שבאותה תקופה גדלה עם הצטרפותן של עשרות משפחות, ובהן יהודים מסלוניקי שבאו לעבוד בגמל חיפה. החיים בשכונה, שהייתה מבודדת ומרוחקת, היו קשים ותושביה, שמצבם הכלכלי היה ירוד, סבלו מגנבות וממעשי אלימות. וכך, אף ששני רחובות השכונה כללו בתי אבן עם מרפסות, גינות ועצי פרי ומוסדות ציבור יהודיים (תלמוד תורה, שני בתי כנסת ובית מרחץ), חלק מהמשפחות עזבו ובתיהן הושכרו או נמכרו למשפחות ערביות שהיגרו אל העיר. אלדאודי כתב בזיכרונותיו כי תמיד נמצאו בשכונה בתים בשכר דירה זול, אך בגלל המרחק באו אליו רק תלמידים מעטים כשגר שם והוא קיפח את פרנסתו.

יצא לאור תרגום "אהבת ציון" בשני חלקים ["דואר היום", 26 בספטמבר 1921]

חיפה (1918), בצד ימין המושבה היהודית החדשה ארד' אליהוד ["המדריך לפלשתינה המרכזית" (1918), אוסף ד"ר ירמיהו רימון, חיפה. בתוך קטלוג התערוכה חיפה העות'מאנית, מבט על העיר, 1918-1516. מוזיאון העיר חיפה, 2009]

המאורעות והחיים המשותפים בחיפה

בין השנים 1915-1927 נולדו חמשת ילדיהם של שלום ורחל: מרדכי, אמה, אבישי, מרים (אם המחבר) ומכלוף אמנון. אלדאודי שביקש לפרנס את משפחתו, פנה ב־1928 לביירות והצפין עד חֶלֶב שבצפון סוריה. רשמיו מהעיר ומהקהילה היו חיוביים, אך אשתו סירבה לעזוב את משפחתה ואת חיפה ולהצטרף אליו. אלדאודי, שרק חזר לחיפה, המשיך לחפש עבודה וב־16 באוגוסט הגיע לירושלים. בליל 23 באוגוסט 1929 החל גל מאורעות תרפ"ט, שבמהלכו ביצעו הערבים מעשי טבח ברחבי הארץ. בחיפה נרצחו שישה יהודים ועשרות נפצעו. כשנרגע המצב ונפתחו הדרכים ובתי הדואר, כתב אלדאודי לאשתו ודרש בשלומה ובשלום הילדים. חרדתו הייתה גדולה מאוד.

רחל ענתה שהיא והילדים ניצלו בדרך נס מהשתוללות הערבים. ביום שבו התרחשו הפגנות הערבים בכל רחבי הארץ, ישבה רחל בבית אחיה בארד' אליהוד המרוחקת מהעיר, ולא ידעה דבר. ארבעה מהילדים טיילו בחוץ, והתינוק היה בידיה, בשעה ששמעה קולות וצרחות בחוץ. היא ראתה המון ערבי בא מן העיר, צועק ומפגין, ולפניו מכוניות אחדות. מכונית אחת עברה לידה ומישהו שהיה במכונית הצליף על גבה בשוט, בעוד התינוק בידיה. היא רצה ברחוב וצעקה לילדיה, כשאישה סחבה אותה לביתה ומייד סגרה את הדלת. השכנה שכנעה את רחל שלא תסתכן ביציאה מהבית כדי לחפש את ילדיה, כי ההמון ירצח אותה וכי עליה לבטוח באלוהים. לאחר שעברה ההפגנה, נודע לרחל שאחותה הגדולה הצילה את הילדים והכניסה אותם לביתה לפני שעברה ההפגנה. באותו ערב עברו רחל והילדים לבית הספר הריאלי ונשארו בו כשבועיים, עד שהשקט חזר לעיר והם חזרו לבית אחיה.

רחל אלדאודי עם חמשת הילדים, 1929 בקירוב. מימין לשמאל: רחל, אמה, מרים ומרדכי. מעליהם אבישי. על ברכי רחל: מכלוף אמנון [אוסף משפחת אלדאודי]

אמי מרים (1926-2019), בתו של אלדאודי, תיארה בזיכרונותיה כיצד האלימות הגוברת שחוותה בילדותה קרעה את רקמת החיים המשותפת. גם לאחר מאורעות תרפ"ט, יחסי השכנות עם הערבים היו טובים מאוד, עד שב־19 באפריל 1936 החל "המרד הערבי" במעשי אלימות ביפו. בחיפה פרץ העימות כשנפוצו שמועות ברחוב השוק בעיר העתיקה כי היהודים הרגו שלושה פועלים חוראנים. בעקבות עלילה זו, החלו ניסיונות התנכלות שהובילו ב־22 באפריל לרציחתה של אסתר שיטריט מארד' אליהוד, הקורבן הראשון של "המרד הערבי" בחיפה. עם תחילת המרד, הצילה משפחה ערבית את משפחת אלדאודי ונתנה לה מחסה בביתה למשך מספר ימים. המשפחה נאלצה לעזוב את ביתה על תכולתו מספר פעמים ולמצוא מחסה זמני אצל קרובים בהדר הכרמל, עד שעזבה את השכונה ועברה לגור ברחוב השומר, מעל ארד' אליהוד. ילדי המשפחה צפו מגגות הבתים ברחוב השומר על בתי היהודים בארד' אליהוד שהוצתו ועלו באש. הם לא הבינו את משמעות שריפת הבתים ואירועים אלימים אחרים שהיו עדים להם. בין היתר, ב־26 בפברואר 1939, מרים הייתה עדה לרציחתו של מחלק הקרח פנחס מזרחי (בייראך) ברחוב השומר, בזמן שהניף על גבו בלוק קרח. שניים ירו בו והוא נפל. אנשים ברחוב רצו לעבר היורים והם ברחו. מרים חזרה מזועזעת לביתה. היא לא יכלה להבין מדוע נרצח.

מאורעות תרפ"ט ו"המרד הערבי" היו לקו פרשת המים בחיים המשותפים בין יהודים לערבים בחיפה, ובפרט בשכונת ארד' אליהוד. מעשי ההצתה, הביזה והרצח הפרידו בין שכנים שחיו יחד. נטישת יהודים את שכונות העיר התחתית וכניסת ערבים במקומם גרמו לירידת ערך הבתים, שהפכו עם הזמן לחנויות ולבתי מלאכה שבעליהם אינם תושבי

רצח מחלק הקרח פנחס מזרחי (בייראך) ב־26 בפברואר 1939 [פנחס ביראך נרצח בחיפה, "הבוקר", 27 בפברואר 1939]

השכונה. מיעוט מהאוכלוסייה היהודית נשאר בארד' אליהוד ובשכונות המעורבות.

ילדי משפחת אלדאודי לא חונכו לשנוא את הערבים, להפך. שלום אלדאודי חנך אותם לאהוב את הערבים ולהעריך את דת האסלאם, אבל תמיד נשאלה השאלה מדוע נעשו המעשים האיומים האלה. משחלפו ההתפרצויות, חזרו לשחק עם ילדי השכנים הערבים. רחל, האם, קיוותה גם היא שביום מן הימים המצב ישתנה לטובה. מתחילת דצמבר 1947 עזבו עוד משפחות יהודיות, רובן משכונת ארד' אליהוד, את האזורים המעורבים מפחד מהשכנים הערבים. לאחר שחרור חיפה ב־22 באפריל 1948 ועד 1953 בקירוב, התגוררה המשפחה המורחבת בבית אביאד, בית אבן עם חדרים רבים ברחוב אלנבי 36 שנבנה על ידי ג'וזף אביאד ב־1937.

שלום אלדאודי בזקנתו
[אוסף משפחת אלדאודי]

במבט לאחור

בערוב ימיו כתב אלדאודי בעברית, באותיות מתעגלות יפה, זיכרונות עשירים באיכות ובכמות תחת השם "התועה בסבך החיים". בזיכרונות תיאר את הדמויות, המקומות והתמורות בדרך חייו. בין היתר תיעד את פעולות אביו, החכם באשי, שהוא עצמו היה שותף להן, ואת מסעותיו ואת חייו בארץ ישראל ובקהילות היהודיות בלבנון, בסוריה, במצרים ובצפון אפריקה. סגנון הכתיבה שלו מעיד על שאיפתו להיות סופר, בדומה לסופרי ההשכלה שקרא, וכי שאף לכתוב רומן. בפתיחות רבה תיאר את מאבקיו לרכוש השכלה, לממש את ייעודו כמשכיל, למצוא שידוך ראוי, להקים משפחה ולהתפרנס. מוצאו ממשפחה רבנית עם ייחוס סייע לו בדרך חייו, אך המחסור הכלכלי הקשה עליו במאמצים לממש את חלומותיו.

בדרך חייו כמורה לערבית ולעברית, במפעלו החלוצי כמתרגם הרומן העברי הראשון לערבית, בחיים בשכונות לערבים בחיפה ובדרך חינוך ילדיו, פעל כגשר בין העמים.

ד"ר ישראל בן דור (bendoric@gmail.com), נכדו של שלום אלדאודי, הוא מורה, חוקר עצמאי, עורך ומחבר ספרים בתחום ההיסטוריה.

לעיון נוסף

בן דור, י. (2012). משפחת אלדאודי - בין בבל, ספרד, מרוקו וארץ-ישראל. *שרשרת הדורות*, כ"ו(3), 4-18.

בן דור, י. (2015). משפחת אלדאודי וה"מאורעות" בחיפה. *שרשרת הדורות*, כ"ז(1), 22-31.

בן דור, י. (2021). מנהיגות קהילתית בראי ההיסטוריה: הרב מכלוף אלדאודי. *מובילים*, 1, 87-126.

המקורות זמינים באתר המחבר: "מחקרים היסטוריים שימושיים" (<https://israelbendor.wixsite.com/usefull-history>).

סקירת ספר חדש: ילד אחד מההר / אברם קנטור

הוצאת הקיבוץ המאוחד | 2021

215 עמודים

"סבתא דורה ירדה עם שלמה לטיול בעגלה ברחוב אלנבי, אמנם לא היו עוד מדרכות, אבל לא היה מסוכן לטייל על האספלט של הכביש, שהרי העגלות לא היו מהירות, ואת קול פרסות הסוסים אפשר היה לשמוע מרחוק, רוכבי החמורים בכלל התנהלו בשולי הכביש, ואוטומובילים, שממילא עברו רק מפעם לפעם, היו צופרים בעוד מועד מרחוק".

ילדותו של המספר והתבגרותו דומים לימי ילדותי והתבגרותי בחיפה בימים של צניעות, של צנע, של תום.

הילד אברהם (אברם, אברמ'ה) הבוגר חוזר אל ימי עברו בחיפה, ומתאר את הבית שבו גדל בשכונת זייתון, את מנזר סטלה מאריס, את פסי הרכבת, את חוף בת גלים - כל המקומות המוכרים לנו כחיפאים - וכן את קריית מוצקין וקיבוץ מזרע. הילד הוא משוש לבה ומקור דאגתה של אמו, שאליה הוא שב מחו"ל ובה נאלץ לטפל בימי זקנתה. כילד היה נועז, הרפתקן, לא פעם מסתכן, מתנסה, מנסה, בודק גבולות, בוחן את העולם - הן את עולמו הפנימי והן את העולם הסובב אותו.

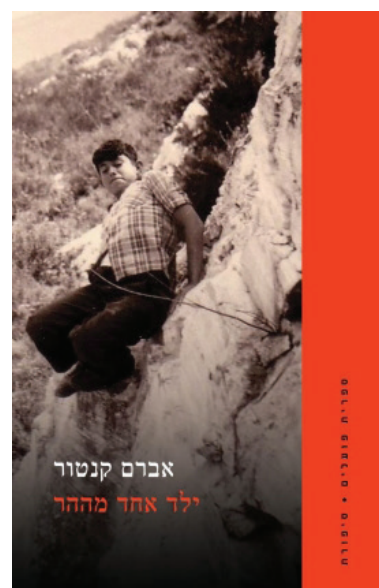
"ובכל פעם שראיתי ערבי על חמור קרב אל ביתנו על שביל האבנים, עוד שנים רבות, התעורר בליבי החשש שמא אין זה אלא אותו איש חביב שיהיה עלינו לפנות לו את ביתו".

המספר מגלה לנו, כי כשהגיעו המהגרים לפלשתינה, לחיפה, לאחר מלחמת העולם השנייה ולאחר כיבוש העיר חיפה, הם שמעו כי ערביי העיר השאירו בה בתים ריקים שבהם הם יכולים להתגורר. לא ניתן הסבר לפינוי הבתים, אך באורח תמוה הערבי, שטרם התפנה מביתו, מציע למשפחתו של המספר את ביתו כדי להתגורר בו עד לשובו עם משפחתו לחיפה.

נראה כי לא מעט דמויות זרות מפחידות את הילד בזרותן כמו, למשל, הנזירים הלבושים בגלימות החומות שאותם מכנה אמו "הגלחים". אבל הוא מוצא דרך להתמודד עם הפחד. הילד-הנער פוגש במקרה בחבורת ילדים בני קיבוץ של השומר הצעיר, לבו נמשך אחריהם ואחרי הרעיון והוא בוחר להצטרף לילד חוץ לקיבוץ מזרע כדי לחבור לילדים השונים כל כך ממנו.

כתיבתו של אברם קנטור היא כתיבה אישית מאוד, כנה, מרגשת וקולחת. עולה בידו ליצור הזדהות עם הטבע כפי שהוא נראה בעיני הילד, עם הדמויות השונות ועם המקומות השונים המאתגרים לעתים.

אברם קנטור הוא יליד חיפה והיום חבר קיבוץ מזרע. עורך ומתרגם, לשעבר מנכ"ל ספריית פועלים.

"ספינת הרעפים" מחיפה

המטייל לאורך חופי מפרץ חיפה עשוי להיתקל בשברי רעפי חרס, שפולט הים בסערות החורף. במהלך השנים אלו נשחקו והפכו להיות חלק ממרכיבי החוף החולי של הקריות. בסערות עזות במיוחד נפלטות אל החוף גם קורות עץ, ויש שאוספים אותן ומייצרים מהן פסלונים וחפצי אמנות. כחבר באגודה למחקר תת־ימי בישראל וכדייג, צולל ושולה ספוגים, הכיר המחבר כבר בשנות השבעים של המאה הקודמת את "ספינת הרעפים" הטרופה הנמצאת על קרקעית הים במפרץ. גם דייגי הסרדינים הכירו את השונית התת־ימית, שיצרו שרידי הספינה. ה"שונית" היא גוש סלע מלאכותי גדול ומוארך, הבולט על קרקעית הים החולית, עשוי כולו מרעפים ומחומרי בניין, כמו שקי מלט וסיד שהתלכדו, ובשוליו מבצבצים שרידי העץ של הספינה.

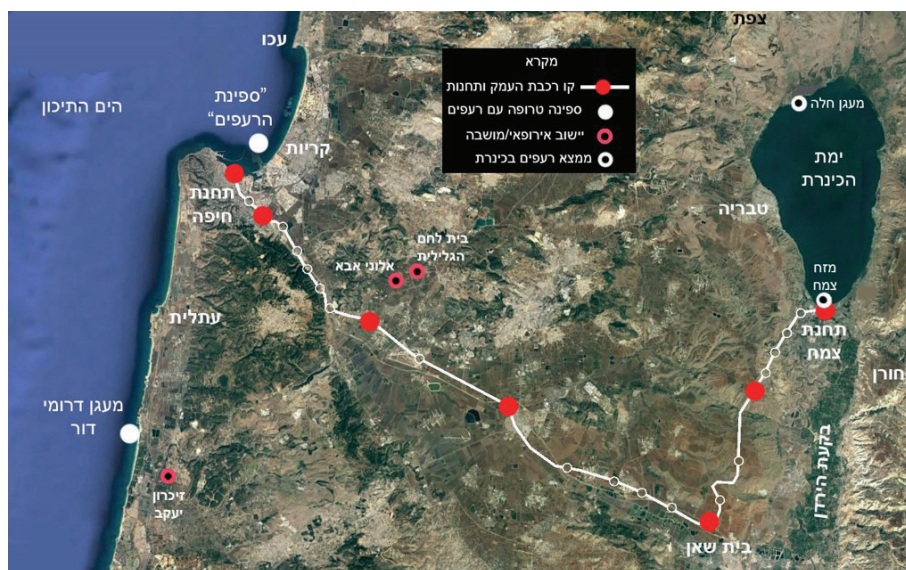
איזה סיפור מסתתר בשרידי ספינת המסתורין שטבעה בחוף הקריות, וכיצד היא קשורה להיסטוריה של חיפה ושל ארץ ישראל בשלהי המאה התשע־עשרה ובראשית המאה העשרים?

רקע ארכיאולוגי

ארכיאולוגיה תת־ימית עוסקת בחקר ספינות טרופות ומטענן, בחקר נמלים, מעגנים ויישובים שהציף הים. המחקר הארכיאולוגי התת־ימי בישראל החל בתחילת שנות השישים של המאה הקודמת. כיום, לאחר יותר משישים שנות פעילות, ישראל היא בין המדינות המובילות בעולם בתחום. לא יהיה זה מוגזם לקבוע, שמבחינת היקף התגליות והממצאים שנחשפו, ישראל היא "מעצמה" של ארכיאולוגיה ימית. אזור חיפה וחוף הכרמל הם בבחינת "חוד החנית" בתחום מחקר זה. ארכיאולוגיה בכלל, וארכיאולוגיה תת־ימית בפרט, עוסקות באיתור, בחשיפה ובמחקר של שרידים קדומים. בעשרות השנים האחרונות מתפתח בארכיאולוגיה התת־ימית תחום מחקר, העוסק בשרידים שאינם מוגדרים כעתיקים על פי החוק (כיוון שנוצרו לאחר שנת 1700), אך יש להם ערך היסטורי וחלק חשוב במורשת התרבותית של ארץ ישראל. כאלה הם שרידי ספינות, מטוסים, מערכות הגנה ימיות, מגדלורים, מבנים ומתקנים שהותירה אחריה הפעילות הימית, החל מהמאה השמונה־עשרה, עוד בתקופה העות'מאנית, דרך תקופת המנדט הבריטי ועד לאחר הקמת מדינת ישראל. בפעילות הימית בעת החדשה היו מרכיבים אזרחיים, שכללו ספנות, מסחר ודיג, ומרכיבים צבאיים הקשורים בקונפליקטים, בעיקר כאלו שמקורם בשתי מלחמות העולם ובשנותיה הראשונות של המדינה. פעילויות אלו הותירו אחריהן שרידים רבים, עלומים ודוממים, על קרקעית הים. הם מהווים ארכיב ייחודי, המתעד את הרובד הימי בהיסטוריה של ארץ ישראל. אולם שרידים אלה חשופים לפגעי הזמן והים והם מתכלים במהירות כתוצאה מפעילויות אנושיות, כלכליות וצבאיות, הכוללות בניית תשתיות, כריית חול, עגינת אוניות, דיג, שלייה בלתי מבוקרת של חפצים וכו'. שעון הזמן מתקתק, ובטרם ייהרסו השרידים וייעלמו, יש להציל את המידע הטמון בהם, לתעדם, לחקורם ולהבטיח שיישמרו לדורות הבאים.

התמונות והאיורים במאמר זה צולמו או אוירו על ידי המחבר אלא אם צוין אחרת.

שרידי מורשת תתימיים באזור חיפה

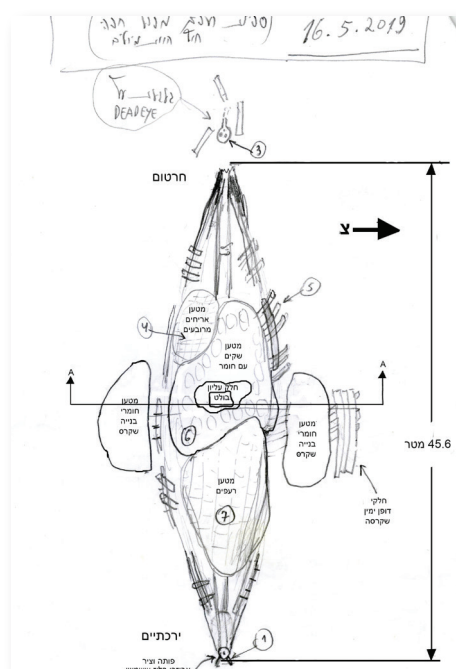

איור 1 - מפת מפתח והמקומות הנזכרים במאמר

במפרץ חיפה ובסביבתו התגלו על קרקעית הים שרידי מורשת רבים, שסיפורם שזור כחוט השני בהיסטוריה של העיר בפרט ושל ארץ ישראל בכלל. לדוגמה, הצוללת האיטלקית "שירה", שהגיעה למפרץ חיפה בשנת 1942 במטרה לתקוף את נמל חיפה ועל סיפונה צוללי תקיפה של השייטת העשירית. היא אותרה והוטבעה על ידי הבריטים על 50 לוחמיה. התגלו גם מערכות הגנה תתימיים (מערכת כבלים שהונחה על קרקעית הים), שסייעו לבריטים באיתור הצוללת. מערכות הגנה אלו היו בשימוש במלחמות העולם, אך לא נותר מהן זכר למעט השרידים שהתגלו במפרץ חיפה. על קרקעית הים, מערבית לראש כרמל, אותרו שרידי מטוס מוסקו של חיל האוויר, שהתרסק בעת אימון בשנת 1953 וצוותו נעדר. שרידי הצוות אותרו במבצע חיפוש שערך רשות העתיקות בשנות התשעים של המאה שעברה, והובאו לקבורה בשנת 2001. בשנת 2021 הותקנה אנדרטה לזכרם על קרקעית הים. שרידי ספינת המעפילים "חיים ארלוזורוב" נמצאים בקרבת חוף בת גלים. הספינה הגיעה לארץ בשנת 1947 ועל סיפונה 1,398 מעפילים. ספינות מלחמה בריטיות רדפו אחריה ותקפו אותה, ורב החובל העלה אותה על שרטון בחוף כדי למנוע את חילוץ ידי הבריטים. בימים אלו נבנית בטיילת חולדה גורביץ אנדרטה לספינה, לצוותה ולמעפיליה. על קרקעית הים ליד שרידי הספינה יוצב גלעד שינציח את סיפורה.

בסקרים ובחפירות תתימיים בחופי הים התיכון ובימת הכינרת התגלו ממצאים רבים הקשורים לספינות טרופות ולמטענים שכללו רעפים, שהובאו לארץ בתקופה העות'מאנית. פרופ' יעקב כהנוב גילה בחוף דור ספינה מסוף המאה התשע-עשרה ובה מטען שהכיל כלי חרס, אבני בניין, רעפים ואריחי חרס שהובאו ממרסיי, בדומה למטען הספינה ממפרץ חיפה. הועלתה סברה שהמטען הובא מצרפת על ידי הברון רוטשילד, במסגרת הסיוע לתושבי זכרון יעקב. השרידים שהתגלו בספינה בחיפה וממצאי החפירות והסקרים התתימיים מלמדים על סוגי המוצרים שהובאו לארץ מצרפת, על זמנם ועל דרכי הפצתם.

קבוצת חוקרים מאוניברסיטת חיפה וממוסדות נוספים, שביניהם גם המחבר, מתעדת וחוקרת את ייבוא "רעפי מרסיי" לארץ ישראל, לרבות שרידי הספינה מחיפה, ועוקבת אחר

איור 2 - סקיצה של שרידי הספינה

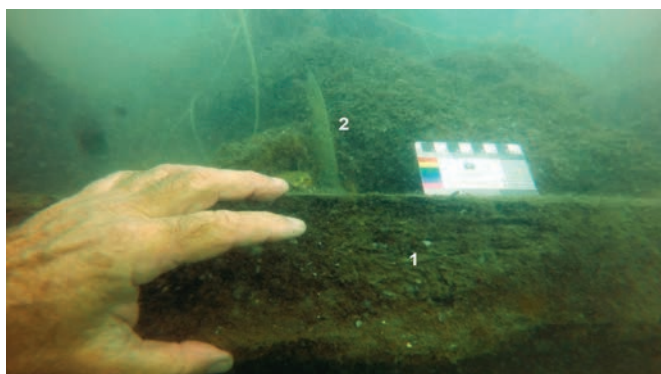
השינויים החלים באתר התתימי במהלך השנים. נוסף על כך, במסגרת שיתוף פעולה עם המועצה לשימור אתרים ועם המרכז למיפוי ישראל, החל השנה מיזם שמטרתו לתעד את שרידי המורשת התתימית של ישראל, לקטלגם, לשלטם, לשומרם ולהביאם לידיעת הציבור באמצעות קטלוגים, מפות ימיות, פרסומים וכנסים, כדי לעודד את הציבור לסייע בשמירה עליהם. במסגרת זו צפוי להתקיים ב-2024 כנס שיעסוק בנושא.

"ספינת הרעפים" ומטענה

הספינה מוטלת על קרקעית הים בעומק של כ-6 מטרים, חרטומה פונה מערבה וירכתיה בכיוון החוף. אורך גוף הספינה ששרד הוא 46.5 מטרים ורוחבה כ-10 מטרים (איור 2). נראה שאורכה המקורי היה גדול מ-50 מטרים. הייתה זו ספינת המפרש הגדולה ביותר שהתגלתה עד כה בחופי הארץ (פרטים על חלקי הספינה באיורים 3-8). ניתן ללמוד על כלי שיט נוספים ששיטו בים התיכון המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים מצוירים ותמונות מהתקופה (איורים 9-10), וכן מתרשימים מסחריים (איור 11).

איור 4 - חלקי העץ של הספינה: צלעות בעלות חתך רוחב של כ-20x30 ס"מ [1]; לוחות הציפויים החיצוני [2] והפנימי [3], שחוברו לצלעות הספינה במסמרי ברונזה אורך של כ-19 ס"מ, בעלי חתך עגול (קוטר 14 מ"מ)

איור 3 - לוח דופן הספינה (עובי: כ-10 ס"מ) [1]; מסמר ברונזה שחיבר את לוח הציפוי לצלעות הספינה [2]

איור 6 - מחבר ברונזה ששימש להתקנת ציר ההגה כלל שקע (פותה) בקוטר 6 ס"מ וחובר במסמרים ובמוטות ברונזה לירכתיים

איור 5 - מסמר ברונזה, שחיבר את ציפוי הספינה לצלעות, בעל ראש בצורת דיסקית שטוחה (קוטר 25 מ"מ) וחוד בצורת אזמל

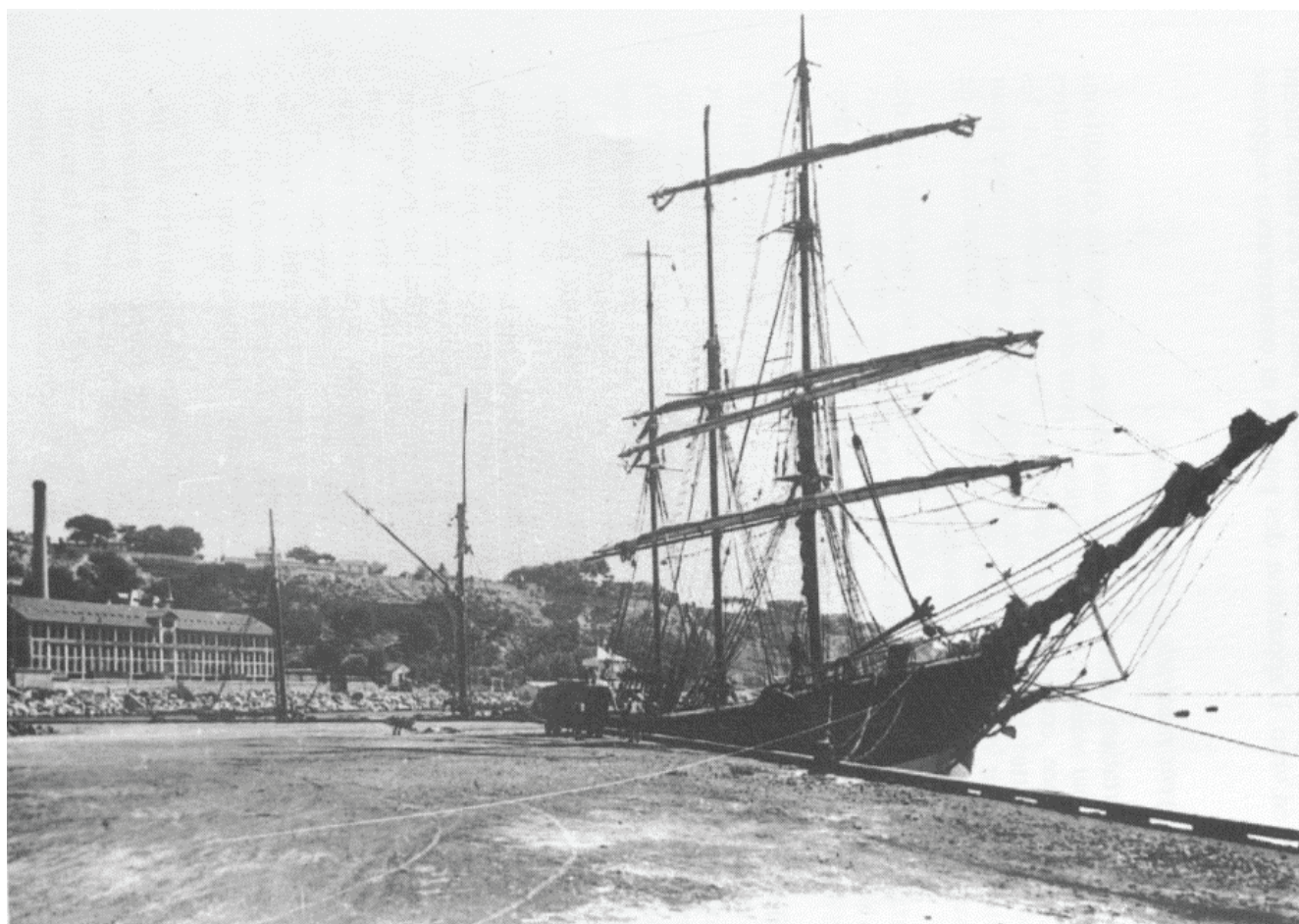
איור 8 - גלגלת (דיסקית עץ שטוחה) בעלת שלושה נקבים, קבועה בתוך מסגרת ברזל (מכונה deadeye בשל צורתה המזכירה גולגולת אדם), חלק ממערכת המפרשים והתרנים של הספינה (Rigging), תפקדה בדומה לגלגלה

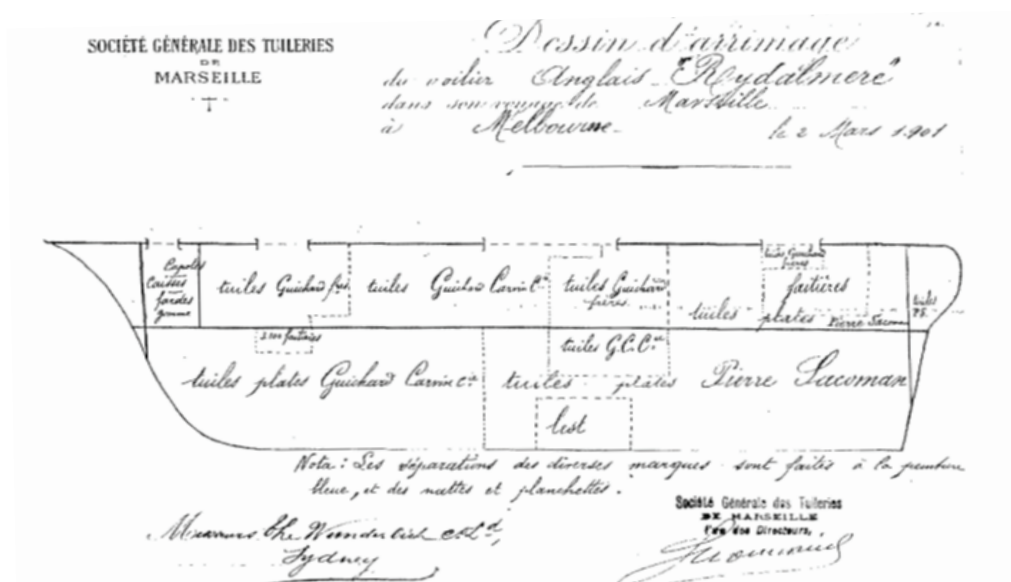
איור 7 - מחבר ברונזה ובו ציר גליל בקוטר של 6 ס"מ, בהתאם לנקב הפותה, שאליו התחבר מדף ההגה של הספינה. המחבר נתלש והוזז ממקומו, ככל הנראה בגלל רשת דיג

איור 9 - קטע מציור של יעקב שומאכר מ-1877: במבט לכיוון צפון-מזרח, נראות ספינות, ממוצא אירופי כנראה, עוגנות מול המושבה הגרמנית, חלקן בעלות שלושה תרנים ומפרשים רוחביים מרובעים [גורדון, 2006, עמ' 59]

איור 10 - ספינה אירופאית המעמיסה רעפים ליד המפעל בנמל מרסיי [Raïter, 1989, עמ' 214]

איור 11 - סקיצת חתך ספינה שפירסם קואופרטיב המפעלים במרסיי, ובה מתוארים סוגי סחורה מיצרנים שונים, ביניהם רעפים [Raïter, 1989, עמ' 212]

מטען הספינה מחיפה, שמשקלו מוערך במאות טונות, כולל חומרי בנייה מסוגים שונים. בין אלה רעפי חרס תקינים מתוצרת מרסיי (איורים 12-14), אריחי טרה קוטה מרובעים (איורים 15-16) ושקים וחביות עץ שהכילו חומרי בנייה שונים, ככל הנראה מלט וסיד. בבדיקת הממצאים זוהו חותמות היצרנים של הרעפים ושל האריחים: על הגחון של האריחים מופיע הלוגו של היצרן בצורת מצודה, שמעליה כוכב בעל שש צלעות ומתחתיו שמו, ברתלמי פֶּנוּוי (Bmy Fenouil) ושם הרובע שבו נמצא המפעל - סן אנרי, מרסיי (St. Henri, Marseille). המפעל הוקם סמוך למגדל מבוצר בשם Saumati, שצורתו ושמו מופיעים על הלוגו המוטבע על המרצפות. על רעפי החרס מופיעים שם היצרן, האחים רו (Roux-Frères), ושם הרובע (סן אנרי במרסיי), כמו גם סמל הלב האופייני וכן קביעה כי מדובר ב"פֶּטֶנט ללא הגנה ממשלתית".

איור 12 - מטען הרעפים

הרעף המשתלב של מרסיי

רעפי חרס מסוגים שונים היו בשימוש בתקופות קדומות והם התגלו באתרים שונים החל מתקופת הברונזה התיכונה (לפני כ-4,000 שנה ויותר). הרעף הסטנדרטי המשתלב, הקל, היעיל והנוח לשימוש, הוא המצאה חדשה יחסית שפותחה באמצע המאה התשע-עשרה, בחבל אלזס שבצפון-מזרח צרפת, בעיירה אלטקירש (Altkirch), סמוך לגבול גרמניה. את הפטנט לייצור רשמו הממציאים סביה ג'ילרדוני ואחיו ז'וזף בשנת 1841. את הזיכיון לייצור רעפים רכש יצרן מרסיי בשנת 1848, ובאמצעות כבשני צריפה גרמניים מודרניים הוחל בייצור מסחרי של "רעפי מרסיי", לשעבר "רעפי ג'ילרדוני". בשנים 1860-1880 הוקמו במרסיי מפעלים, שייצרו ושיווקו רעפים ואריחים למדינות רבות ברחבי העולם, ובשנת 1894 התאגדו כמה יצרנים ברובע סן אנרי במרסיי, ביניהם מפעלם של ברתלמי פֶּנוּוי ושל האחים רו, והם הקימו את "החברה הכלכלית של רעפי מרסיי בע"מ" (La Société Générale des Tuileries de Marseille et Cie - S.G.T.M. et Cie). המפעלים החלו לשווק את הרעפים במשותף, אך כל מפעל שמר על מאפייני מוצריו והמשיך לטבוע עליהם את השם ואת הסמל המסחרי. מרסיי הפכה להיות המרכז העיקרי של ייצור מוצרי חרסית בצרפת, ונמלה היה לנמל הייצוא שלהם.

איור 13 - צולל בוחן את מטען הרעפים

איור 14 - אחד מן הרעפים שנמצאו במטען הספינה מחיפה, ואליו צמוד מסמר מברזל

ייבוא רעפים וחומרי בניין לארץ ישראל במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים

בגלי ההגירה במהלך המאה התשע-עשרה ואף קודם לכן, הגיעו מהגרים אירופאים לארץ ישראל: באמצע המאה היו אלה הטמפלרים ולקראת סופה - יהודים. המהגרים הביאו עמם מסורות בנייה שונות מאלו שהיו מקובלות בארץ. סערת חורף עזה שהתחוללה בשנת 1874 הביאה עמה שלגים שכיסו את מזרח הים התיכון וגרמה לנזקים קשים ברחבי הארץ. יבולים חקלאיים נהרסו, על הגגות השטוחים האופייניים לאזורנו נערמה שכבה עבה של שלג, ובתים רבים ברחבי הארץ דלפו ואף קרסו. בעקבות גלי ההגירה מאירופה ונזקי הסערה החלו גגות הרעפים המשופעים להחליף בהדרגה את הגגות השטוחים, ובעיקר במקומות בעלי זיקה לאירופה, כמו מושבות הטמפלרים בחיפה, ביפו, בתל-אביב, בירושלים ובבית לחם הגלילית. בניית גגות הרעפים המשופעים, הקלים, העמידים לשלג והקלים לבנייה, יצרה ביקוש לרעפים משתלבים. המפעלים במרסיי החלו לשווק רעפים לארץ ישראל העות'מאנית באמצעות חברת היבואן הטמפלרי, עמנואל קרל ברייש (Breisch), שהקים את חברת דויאסברג-דוויש בע"מ, ולה סניפים ביפו ובחיפה. הייבוא התבצע דרך נמל יפו, שהפך להיות יעד מוכר לאוניות חברת S.G.T.M. et Cie. בסוף המאה התשע-עשרה הביא מחירם הגבוה של הרעפים המיובאים להקמת שלושה מפעלים מסחריים מקומיים שפעלו במטרה להתחרות בייבוא מצרפת. המפעל המוצלח ביותר מביניהם הוקם בשנת 1879 ב"בית היתומים הסורי", שייסד המיסיונר הגרמני יוהאן לודוויג שנלר, והוא סיפק לבנים ורעפים עד שנת 1936.

איור 15 - מטען אריחי טרה קוטה (20x20 ס"מ) מספינת הרעפים מחיפה

איור 16 - אריח טרה קוטה ממטען הספינה; בתמונה התחתונה: הגדלת לוגו היצרן, ברטולמי פנווי, ובו סמל מגדל Saumati, ומעליו כוכב בעל שש קרניים

מחקרים ארכיאולוגיים והיסטוריים של "רעפי מרסיי" שנמצאו במקומות כמו מושבות הטמפלרים והברון, נמל יפו ומבנים נוספים בעלי אוריינטציה אירופית ברחבי הארץ, מלמדים על ייבואם, שינועם והפצתם בארץ ישראל. בסקר שיטתי שערך איתן איילון החל משנת 1997 גובשו רשימת תפוצה ואוסף גדול של רעפים, אריחים ולבנים, המצוי במוזיאון ארץ ישראל, תל אביב. בסקר תועדו רעפים מתוצרת האחים רו ואריחי חרס מתוצרת פנווי באתרים שונים בגליל, בחיפה, ביפו ובירושלים. הממצאים שהתגלו בספינה בחיפה ובספינה בדור, לצד ממצאי הסקרים התתיימרים בימת הכינרת, מהווים נדבך נוסף בחקר ייבוא הרעפים והאריחים, ותורמים להבנת נתיבי הגעתם מהמפעלים בצרפת ועד אזורי הצריכה ברחבי הארץ. נראה כי פריטים אלה הובאו מחופי צרפת לחופי ארץ ישראל בספינות מפרש, דוגמת זו שהתגלתה בחיפה. המטענים הושטו ליפו, שבה היה מעגן טבעי מוגן בשרטונות כורכר ורציפי טעינה ופריקה. משם, ככל הנראה, הועברו המטענים לספינות קטנות יותר מן הסוגים "מרכב" או "סקונר", והופצו לאורך חופי ארץ ישראל, תוך פריקת הסחורה בנמלים ובמעגנים רדודים כמו עכו, חיפה, קיסריה, עתלית ודור, ומשם הוסעו לפנים הארץ באמצעים שונים שהיו זמינים באותה תקופה.

הספינה מחיפה והאירועים שהביאו לאובדנה

האם הייתה הספינה שנטרפה במפרץ חיפה בדרכה לנמל יפו? האם במהלך מסעה מצאה מחסה במעגן הפתוח מול חיפה, שהיה מוגן יחסית, כדי להמתין לרוח אוהדת? האם הגיעה לחיפה לצורך פריקת סחורות? ברישומי חברת "רעפי מרסיי" מופיעה יפו כנמל יעד רשמי של ספינות החברה, שייצאו את הרעפים לארץ ישראל. ליבואן הרעפים ברייש (Breisch) היו סניפים ביפו ובחיפה. הימצאותה במפרץ חיפה וציורים של ספינות

אירופיות גדולות העוגנות מול חופי העיר, מעלים את האפשרות שגם חיפה הייתה יעד של הספינות האירופיות שהביאו את הרעפים לישראל.

בחיפה הקימה ממשלת רוסיה מזח קטן כבר באמצע המאה התשע-עשרה, אולם בשנת 1905 הוקם מזח גדול, כחלק ממיזם הקמת מסילת הרכבת החיג'אזית, וחיפה הפכה להיות עיר נמל שהחליפה את עכו. מסילת הרכבת מחיפה לצמח (המכונה רכבת העמק) החלה לפעול בשנה זו ושימשה להעברת תוצרת חקלאית מהחורן לחיפה, אולם סביר להניח שסחורות הובלו גם בכיוון ההפוך. לאחר שנת 1905, ככל הנראה, הובלו חלק מהרעפים שהובאו מאירופה ממזח הרכבת החיג'אזית בחיפה ליעדים שונים לאורך התוואי שלה, ולתחנה בצמח שלחוף הכינרת. רעפים שבורים רבים מתוצרת האחים רן, שהתגלו ליד המזח העות'מאני בצמח (איור 17 מימין) ושנשברו ככל הנראה בזמן השינוע, ושברי רעפים שהתגלו על קרקעית הימה במעגן הטבעי "חלה" באזור טבחה (איור 17 משמאל), מלמדים שספינות הקיטור ששטו בימה שימשו גם להפצת חומרי בניין ורעפים.

איור 17 - רעפים מתוצרת האחים רן שהתגלו על קרקעית ימת הכינרת; מימין: ליד מזח הרכבת בצמח שבדרום הימה; משמאל: במעגן "חלה" ליד טבחה בצפון-מערב הימה [ברק גרטי]

על פי הממצא הראשוני, ובהיעדר ממצא ארכיאולוגי או היסטורי שיכול לספק תאריך מדויק, אפשר להעריך בקירוב את מועד אובדן הספינה מחיפה על פי האריחים והרעפים שנשאה במטענה. מפעל ברתלמי פֶּנְוִי החל לייצר אריחי טרה קוטה בשנת 1882 והוא המשיך לשווקם עד 1897, עת עברה הבעלות על המפעל לבניו ששינו את שמו בהתאם. הרעפים מתוצרת האחים רן יוצרו החל משנת 1889, ושיווקם נמשך באותה מתכונת לפחות עד שנת 1929. במהלך השנים 1882-1897, שני המפעלים פעלו בו זמנית ושיווקו את שני סוגי המוצרים שהתגלו בספינה, כל אחד באופן עצמאי. החל משנת 1894, המפעלים שווקו במשותף באמצעות הקואופרטיב שהחל לפעול בשנה זו. בהנחה שהאריחים והרעפים שווקו על ידי הקואופרטיב ישירות מהמפעלים, כפי שעולה מכמות המטען, מאחידותו ומממדי הספינה, שאינם מאפיינים מסחר מקומי, אפשר להניח שהיא נטרפה בחוף חיפה בין השנים 1894-1897. תיארוך מדויק יותר אפשר יהיה לקבל לאחר שתתבצע חפירה יסודית בשרידי הספינה, כמו גם מחקר ארכיוני מקיף.

מיקום הספינה על קרקעית הים כשחרטומה פונה מערבה, מלמד על נסיבות טביעתה. נראה שהיא נקלעה לסערה תוך כדי עגינה, או שהטילה עוגנים לאחר שפרצה סערה, במטרה להתייצב כשחרטומה פונה אל הגלים. אבל העוגנים נגררו על קרקעית הים ולא

הצליחו למנוע את סחיפת הספינה לכיוון החוף, אלא משכו את חרטום הספינה בכיוון מערב, שממנו מגיעים בדרך כלל הגלים בעת סערות באזור זה. הספינה העמוסה במטען כבד הוצפה ונטרפה במשברי החוף, וכך התגלתה כשחרטומה פונה מערבה. תיאור מפורט של תופעת סחיפת ספינות אל החוף בחיפה מופיע בספר The Land and the Book של המיסיונר ויליאם תומפסון (1882). הוא מספר על תלונות הקברניטים על כך שרקעית המפרץ אינה יציבה, דבר שגורם לסחיפת עוגני הספינות. וולפסון מוסיף פרשנות משלו לדברי הקברניטים וקובע, שהתנאים הפיזיים של המפרץ ושל רכס הכרמל גורמים לכך שסופות החורף מוסטות אל המפרץ וחולפות על פני חיפה לכיוון חוף המפרץ בעוצמה אלימה. בציור Haifa and Carmel של Morison, שמביא ויליאמס בספרו, נראים שרידי ספינה המוטלים על החוף במי אפסיים, ולדבריו היא אחת מני ספינות רבות שנסחפו אל החוף ואבדו באופן דומה.

במשך יותר ממאה שנים הייתה הספינה מוטלת על קרקעית הים הרדודה, כשחלק ניכר מגוף העץ שלה מכוסה בחול וכך מוגן מבליה. בעקבות עבודות בנייה, פיתוח וכריית חול בעשר השנים האחרונות במפרץ חיפה, נוצר מחסור בחול שהביא לארזיה ולחשיפת חלקי העץ של הספינה. לאחר חשיפתם נתונים השרידים להרס מהיר בידי הגלים, הזרמים ואורגניזמים ימיים. השוואת תצלומים משנת 2021 של צלעות כלי השיט ולוחות הציפוי שבלטו מצידי המטען (איור 4), לתצלומים מחודש אוגוסט 2023, מלמדת שחלקי העץ החשופים נעלמו ברובם בפרק זמן זה. תובנה זו מדגישה את הצורך בחפירת שרידי הספינה, בשימורה כאתר צלילה תתי-ימי ובהצלת הממצאים והמידע הארכיאולוגי הטמונים בה.

פרופ' אהוד גילי (galilish@netvision.net.il) הוא מומחה בתחום האדם והים בחופי ישראל, עמית מחקר במכון ללימודים ע"ש ליאון רקנאטי ובמכון זימן לארכיאולוגיה באוניברסיטת חיפה ובעל אותות הוקרה מגופים שונים על פעילותו המדעית בארץ ובח"ל.

אבקש להודות לד"ר איתן איילון על הסיוע בזיהוי אריחי החרס והרעפים ובתיארוכם, על סקירת הרקע ההיסטורי וגיבוש מסגרת הזמן של טביעת הספינה; לפרופ' דבורה צביקל, לד"ר אנה דה וינסנס, לד"ר איתן איילון, לד"ר ברוך רוזן ולעמוס שפירא על ההערות המועילות; לאדריכל ד"ר גיל גורדון ולד"ר פבי רוברטי על איתור מקורות בארכיונים ובעיתונות; לברק גרטי על קטלוג מאספי הרעפים ועל איסוף החומר הארכיוני והמדעי; לאגודה למחקר תתי-ימי בישראל, לרשות העתיקות ולאוניברסיטת חיפה, שמטעמן התבצעו הסקרים התתי-ימיים; לצלם עמיר וייצמן; לחברת אקוהוזום; לצוללים אדם קוצר, ד"ר יזק אוגולובלין רמירז, אופק גילי ואמיר יורמן; לשמואל הלימי וכריסטוף מורנג' על סיוע בתרגום טקסט מצרפית; לרב החובל יוחאי פלצור.

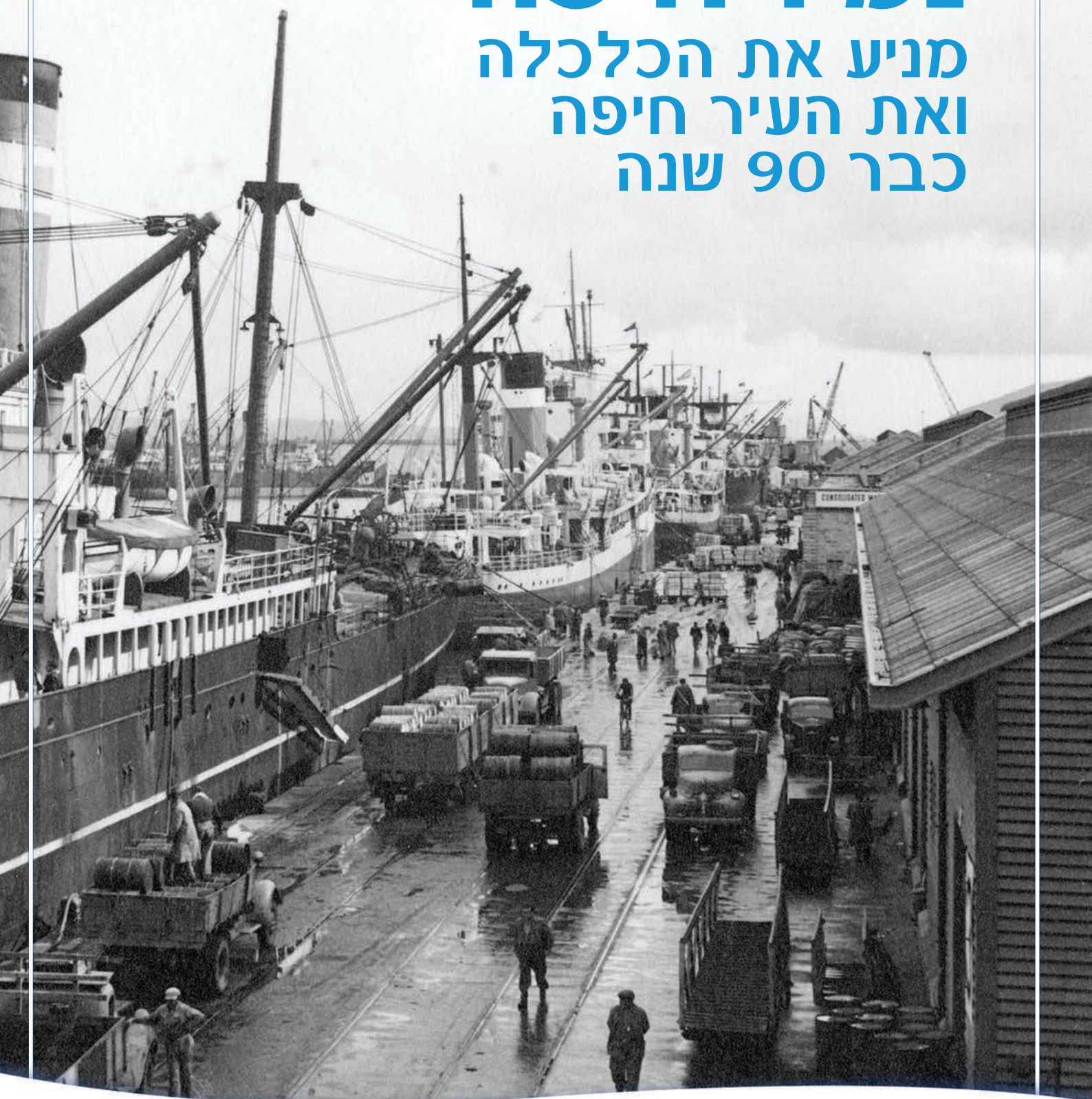
לעיון נוסף

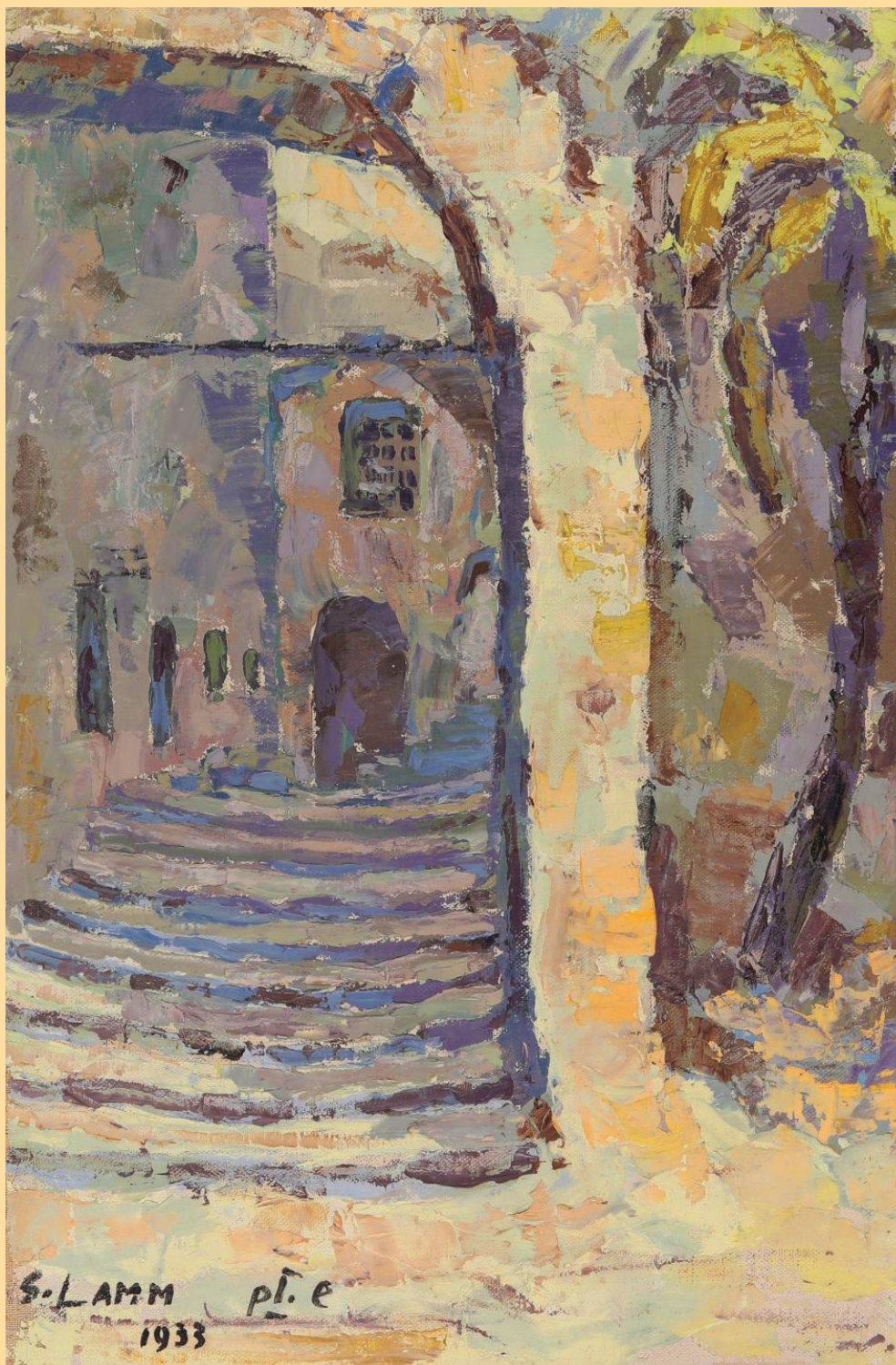
איילון, א. (2000). "נוף הרעפים" של ארץ-ישראל. בתוך ג' ברקאי וא' שילר (עורכים). *נופי ארץ-ישראל, ספר עזריה אלון* (עמ' 126-131). הוצאת אריאל.

גורדון, ג. (2006). "גגות מתעופפים ברוח": כניסתם של רעפים ותעשיית החרסית לארץ ישראל. *זמנים - רבעון להיסטוריה*, 96: 58-67.
de Vincenz, A. (2018). Marseille roof tiles: import to Palestine/Israel and their local counterpart in the late nineteenth and early twentieth century. In *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics Proceedings*.
Ratier, Y. (1989). *La terre de Marseille: tuiles, briques et carreaux*. Chambre de commerce et d'industrie de Marseille.

נמל חיפה

מניע את הכלכלה
ואת העיר חיפה
כבר 90 שנה

מערת אליהו - ציור שמן של הצייר החיפאי שמואל לם, 1933

ביטאון העמותה לתולדות חיפה

ניתן להזמין גיליונות קודמים של הביטאון בעלות סמלית
באיסוף משרדי העמותה או במשלוח עד הבית (בתשלום נוסף)
יש לפנות למערכת הביטאון: editor@haifa.org.il

** הצטרפות לעמותה מאפשרת לקבל במתנה שלושה גיליונות קודמים * גיליונות המתנה ייבחרו על ידי הנהלת העמותה **